

Κριτική του τεχνοφουδαρχικού λόγου

Evgeny Morozov

Μετάφραση: Αντώνης Φάρας

Πρώτα τα καλά νέα. Το μορατόριουμ της φαντασίας για το τέλος του καπιταλισμού, που επισήμανε τη δεκαετία του 1990 ο Φρέντρικ Τζέιμσον (Fredric Jameson), επιτέλους έληξε. Η επί δεκαετίες ύφεση της προοδευτικής φαντασίας τελείωσε. Προφανώς, το έργο του οραματισμού συστημικών εναλλακτικών λύσεων έχει γίνει πολύ πιο εύκολο τώρα που καλούμαστε να δουλέψουμε με δυστοπικές επιλογές – γιατί προφανώς το πολυαναμενόμενο τέλος του καπιταλισμού θα μπορούσε απλώς να είναι η αρχή για κάτι πολύ χειρότερο. Ο ύστερος καπιταλισμός είναι ασφαλώς αρκετά κακός, με ένα εκρηκτικό κοκτέιλ κλιματικής αλλαγής, ανισότητας, αστυνομικής βίας και μιας θανατηφόρας πανδημίας. Αλλά μεγιστοποιώντας τη δυστοπία, κάποιοι στην αριστερά έχουν προχωρήσει αθόρυβα στην αναθεώρηση του γνωμικού του Τζέιμσον: σήμερα, είναι ευκολότερο να φανταστεί κανείς το τέλος του κόσμου παρά τη *συνέχιση* του καπιταλισμού όπως τον ξέρουμε.

Τα όχι και τόσο καλά νέα είναι ότι, επιχειρώντας αυτόν τον θεωρητικό σχεδιασμό αποκαλυπτικών σεναρίων, η αριστερά δυσκολεύεται να διαφοροποιηθεί από τη δεξιά. Στην πραγματικότητα, οι δύο ιδεολογικοί πόλοι έχουν σχεδόν συγκλίνει σε μια κοινή περιγραφή της νέας πραγματικότητας. Για πολλούς και στα δύο στρατόπεδα, το τέλος του υπαρκτού καπιταλισμού δεν σημαίνει πλέον την έλευση μιας καλύτερης ημέρας, είτε πρόκειται για τον δημοκρατικό σοσιαλισμό, είτε για τον αναρχοσυν-

δικαλισμό, είτε για τον «καθαρό» κλασικό φιλελευθερισμό. Αντίθετα, η αναδυόμενη αντίληψη είναι ότι το νέο καθεστώς δεν είναι τίποτα λιγότερο από φεουδαρχισμός – ένας -ισμός με πολύ λίγους ευυπόληπτους φίλους. Πράγματι, ο σημερινός νεοφεουδαρχισμός έρχεται με πιασάρικα συνθήματα, κομψές εφαρμογές για κινητά, ακόμη και με την υπόσχεση της αιώνιας εικονικής ευτυχίας στην χωρίς σύνορα επικράτεια του *metaverse* του Ζούκερμπεργκ. Οι υποτελείς του έχουν ανταλλάξει τις μεσαιωνικές τους ενδυμασίες με τα κομψά μπλουζάκια του Brunello Cucinelli και τα αθλητικά παπούτσια της Golden Goose. Πολλοί οπαδοί της νεοφεουδαρχικής θεώρησης υποστηρίζουν ότι η άνοδος της είναι ταυτόχρονη με εκείνη της Silicon Valley. Έτσι, συχνά ακούγονται όροι όπως «τεχνοφεουδαρχία», «ψηφιακή φεουδαρχία» και «φεουδαρχία της πληροφορίας».¹ Η «έξυπνη φεουδαρχία» δεν έχει ακόμη αποκτήσει μεγάλη

---

1. Για να είμαι ειλικρινής, πρέπει να αναφέρω ότι γύρω στο 2016 φλέρταρα και εγώ με αυτές τις έννοιες, χρησιμοποιώντας τις σε μια περιστασιακή στήλη εφημερίδας και σε μια ομιλία. Περίπου τότε, ο όρος «ψηφιακή φεουδαρχία» παρεισέφρησε ακόμη και στην ανακοίνωση του υπότιτλου του βιβλίου μου που δεν είχε εκδοθεί ακόμη (η τελική έκδοση σίγουρα δεν θα τον περιλαμβάνει). Εμφανίστηκε επίσης στον υπότιτλο μιας συλλογής δοκιμίων μου που κυκλοφόρησε στην Ισπανία το 2018. Έχοντας συνειδητοποιήσει τις αναλυτικές τους αδυναμίες, εγκατέλειψα γρήγορα τις έννοιες αυτές.

απήχηση, αλλά μπορεί να μην είναι πολύ μακριά αυτή η στιγμή.

Από τη δεξιά, ο πιο ηχηρός υποστηρικτής της θέσης περί «επιστροφής στη φεουδαρχία» είναι ο συντηρητικός θεωρητικός της πόλης (urban theorist) Τζόελ Κότκιν (Joel Kotkin), ο οποίος έβαλε στο στόχαστρο τη δύναμη των «woke» τεχνο-ολιγαρχών στο βιβλίο του *The Coming of Neo-Feudalism* (2020). Ενώ ο Κότκιν επιλέγει το «neo», οι Γκλεν Γουάιλ (Glen Weyl) και Έρικ Πόσνερ (Eric Posner), νεότεροι στοχαστές πιο νεοφιλελεύθερων πεποιθήσεων, επέλεξαν το πρόθεμα «techno» στο πολυσυζητημένο έργο τους *Radical Markets* (2018). «Η τεχνοφεουδαρχία», γράφουν, «εμποδίζει την προσωπική ανάπτυξη, όπως ακριβώς η φεουδαρχία εμπόδιζε την απόκτηση μόρφωσης ή την επένδυση στη βελτίωση της γης».² Για τους κλασικούς φιλελεύθερους, βέβαια, ο καπιταλισμός, διαβρωμένος από την πολιτική, βρίσκεται πάντα στα πρόθυρα της επιστροφής στη φεουδαρχία. Ωστόσο, ορισμένοι στη ριζοσπαστική δεξιά βλέπουν τη νεοφεουδαρχία ως ένα σχέδιο που πρέπει να αγκαλιαστεί. Με χαρακτηρισμούς όπως «νεο-αντίδραση» ή «σκοτεινός διαφωτισμός», πολλοί από αυτούς είναι υποστηρικτές του δισε-

2. Eric Posner και Glen Weyl, *Radical Markets: Uprooting Capitalism and Democracy for a Just Society*, Princeton 2018, σ. 232. Ο Γουάιλ αυτοσυστήνεται ως επαναστατημένο τέκνο των νεοφιλελεύθερων οικονομικών. Θαυμαστής της Άν Ραντ, κέρδισε επαίνους από μεγάλους αστέρες του κλάδου, συμπεριλαμβανομένου του Μίλτον Φρίντμαν όταν ο Γουάιλ ήταν 13 ετών. Πρόσφατα, ο Γουάιλ δήλωσε ότι δεν αναγνωρίζει πλέον τον εαυτό του ως οικονομολόγο, λόγω των εσφαλμένων υποθέσεων του επαγγέλματος. Οι δεσμοί του με τη σφαίρα της τεχνολογίας απορρέουν από τη θέση του στη Microsoft Research και τη συνεργασία του με τον Βιτάλικ Μπιούτεριν (Vitalik Buterin), συνιδρυτή του blockchain Ethereum, κύριου ανταγωνιστή του Bitcoin.

κατομμυριούχου επενδυτή Πίτερ Τιλ (Peter Thiel). Ανάμεσά τους είναι ο νεο-αντιδραστικός τεχνολόγος-διανοούμενος Κέρτις Γιάρβιν (Curtis Yarvin), ο οποίος ανέπτυξε ήδη από το 2012 μια νεοφεουδαρχική μηχανή αναζήτησης, την οποία ονόμασε χαριτωμένα «Feudl».³

Στην αριστερά, ο κατάλογος των ανθρώπων που έχουν φλερτάρει με «φεουδαρχικές» έννοιες είναι μακρύς και αυξάνεται: Γιάνης Βαρουφάκης, Μαριάννα Ματσουκάτο (Mariana Mazzucato), Τζόντι Ντιν (Jodi Dean), Ρόμπερτ Κούτνερ (Robert Kuttner), Βόλφγκανγκ Στρεκ (Wolfgang Streeck), Μάικλ Χάντσον (Michael Hudson) και, κατά ειρωνικό τρόπο, ακόμη και ο Ρόμπερτ Μπρένερ (Robert Brenner), της ομώνυμης «συζήτησης Μπρένερ» για τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό.⁴ Προς τιμήν τους, κανένας από

3. Οι ιδέες πίσω από το Feudl περιγράφονται στο ιστολόγιο του Γιάρβιν, *Unqualified Reservations*. Επί της ουσίας, κατά την άποψή του, η Google δεν είναι υπερβολικά φεουδαρχική αλλά υπερβολικά «woke» – υπερβολικά δημοκρατική. Ευρητηριάζοντας και ταξινομώντας κάθε ιστοσελίδα που βρίσκει με βάση το πόσες άλλες σελίδες συνδέονταν με αυτήν, η μηχανή αναζήτησης αγνοεί την εμφάνιση φυσικών ιεραρχιών, οι οποίες, σύμφωνα με τον Γιάρβιν, είναι ένα καλοπροαίρετο χαρακτηριστικό όλων των κοινοτήτων. Ο Γιάρβιν εφάρμοσε στην πράξη ορισμένες από τις ιδέες του σχετικά με τις νεοφεουδαρχικές ψηφιακές υποδομές στο έργο του Urbit, το οποίο χρηματοδοτήθηκε εν μέρει από τον Τιλ. Για μια σύνοψη των πολιτικών του πεποιθήσεων, βλέπε Harrison Smith και Roger Burrows, «Software, Sovereignty and the Post-Neoliberal Politics of Exit», *Theory, Culture & Society*, τ. 38, αρ. 6, Νοέμβριος 2021. Για ένα προφίλ του Γιάρβιν, βλέπε Joshua Tait, «Mencius Moldbug and Neoreaction», *Key Thinkers of the Radical Right*, Οξφόρδη 2019, σ. 187-203.

4. Βαρουφάκης: βλ. το σύντομο άρθρο του «Techno-Feudalism Is Taking Over», *Project Syndicate*, 28 Ιουνίου 2021 και τη συνέντευξή του μαζί του, «Yanis Varoufakis on Crypto, the

αυτούς δεν φτάνει στο σημείο να ισχυρισθεί ότι ο καπιταλισμός έχει εκλείψει εντελώς ή ότι επιστρέψαμε στον Μεσαίωνα. Οι πιο προσεκτικοί από αυτούς, όπως ο Μπρένερ, υποστηρίζουν ότι τα χαρακτηριστικά του σημερινού καπιταλιστικού συστήματος – παρατεταμένη στασιμότητα, πολιτικά καθοδηγούμενη αναδιανομή του πλούτου προς τα πάνω, επιδεικτική κατανάλωση από τις ελίτ σε συνδυασμό με αυξανόμενη εξαθλίωση των μαζών– θυμίζουν πτυχές του φεουδαρχικού προκατόχου του, ακόμη και αν ο καπιταλισμός εξακολουθεί να κυριαρχεί σε μεγάλο βαθμό. Ωστόσο, παρ' όλες αυτές τις επιφυλάξεις, πολλοί στην αριστερά ανακάλυψαν ότι το να αποκαλείς τη Silicon Valley ή τη Wall Street «φεουδαρχική» είναι κάτι ακαταμάχητο, όπως ακριβώς πολλές αυθεντίες δεν μπορούν να αντισταθούν στο να αποκαλούν τον Τραμπ ή τον Όρμπαν «φασίστα». Η πραγματική σύνδεση με τον

Left and Techno-Feudalism», *The Crypto Syllabus*, 26 Ιανουαρίου 2022· Mariana Mazzucato, «Preventing Digital Feudalism», *Project Syndicate*, 2 Οκτωβρίου 2019· Jodi Dean, «Communism or Neo-Feudalism?», *New Political Science*, τ. 42, αρ. 1, Φεβρουάριος 2020· Robert Kuttner: βλέπε το άρθρο του σε συνεργασία με την Katherine Stone, «The Rise of Neo-Feudalism», *American Prospect*, 8 Απριλίου 2020. Για τη συζήτηση του Βόλφγκανγκ Στρεκ σχετικά με την «ολιγαρχική ανισότητα» – «θα μπορούσε κανείς να μιλήσει και για νεοφεουδαρχία»– βλέπε *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2016, σ. 28-30, 35, 187. Ο Μάιλ Χάντσον γράφει για τη νεοφεουδαρχία εδώ και σχεδόν μια δεκαετία – βλ. για παράδειγμα, «The Road to Debt Deflation, Debt Peonage and Neofeudalism», *Levy Economics Institute of Bard College Working Paper* αρ. 708, Φεβρουάριος 2012. Για τη χρήση του όρου από τον Ρόμπερτ Μπρένερ, βλ. τη διάλεξή του «From Capitalism to Feudalism? Predation, Decline and the Transformation of us Politics», *University of Massachusetts Amherst Political Economy Workshop*, 27 Απριλίου 2021, διαθέσιμη στο YouTube.

ιστορικό φασισμό ή τη φεουδαρχία μπορεί να είναι ισχνή, αλλά το στοιχείο έγκειται στο να είναι η διατύπωση αρκούντως σοκαριστική για να ξυπνήσει το υπνωτισμένο κοινό από τον εφησυχασμό του. Επιπλέον, μπορεί να γίνει καλό meme. Τα πεινασμένα πλήθη στο Reddit και το Twitter τα λατρεύουν αυτά: ένα βίντεο στο YouTube με μια συζήτηση για την τεχνοφεουδαρχία με τον Βαρουφάκη και τον Σλαβόι Ζίζεκ συγκέντρωσε πάνω από 300.000 προβολές σε μόλις τρεις εβδομάδες.⁵

Στην περίπτωση γνωστών προσωπικοτήτων, όπως ο Βαρουφάκης και η Ματσουκάτο, το να δελεάζουν το κοινό τους με την επίκληση στον φεουδαρχικό λόγο και την αίγλη του, προσφέρει έναν φιλικό προς τα μέσα ενημέρωσης τρόπο να ανακυκλώσουν επιχειρήματα που οι ίδιοι έχουν διατυπώσει στο παρελθόν. Στην περίπτωση του Βαρουφάκη, η τεχνοφεουδαρχία φαίνεται να αφορά κυρίως τις στρεβλές μακροοικονομικές επιπτώσεις της ποσοτικής χαλάρωσης. Για τη Ματσουκάτο, η «ψηφιακή φεουδαρχία» αναφέρεται στο μη δεδουλευμένο εισόδημα που παράγεται από τις τεχνολογικές πλατφόρμες. Η νεοφεουδαρχία προτείνεται συχνά ως ένας τρόπος για να υπάρξει εννοιολογική σαφήνεια στους πιο προηγμένους τομείς της ψηφιακής οικονομίας, όπου τα πιο λαμπρά μυαλά της αριστεράς εξακολουθούν να βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό στο σκοτάδι. Η Google και η Amazon είναι

---

5. Η ψηφιακή κουλτούρα από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά κατακλυζόταν ήδη από τις μεσαιωνικές αναπαραστάσεις των «περιφράξεων», των «κοινών», των «ληστρικών βαρόνων», των «τεχνολογικών επικυρίαρχων», της «ψηφιακής επίμορτης αγρομίσθωσης», ακόμη και του «ψηφιακού κυνηγιού μαγισσών» – για να μην αναφέρουμε το πώς συγκρίνει ο Ουμπέρτο Έκο τους χρήστες dos και Mac με τους προτεστάντες και τους καθολικούς. Επομένως, η διάγνωση περί τεχνοφεουδαρχίας πέφτει σε γόνιμο έδαφος.

καπιταλιστές; Ή μήπως είναι ραντιέρηδες, όπως προτείνει στο *Rentier Capitalism* ο Μπρετ Κρίστοφερς (Brett Christophers);⁶ Τι γίνεται με την Uber; Είναι απλώς ένας μεσάζων, μια πλατφόρμα ενοικίασης που έχει μπει ανάμεσα στους οδηγούς και τους επιβάτες; Ή μήπως παράγει και πωλεί μια υπηρεσία μεταφοράς;⁷ Αυτά τα ερωτήματα έχουν συνέπειες για το πώς σκεφτόμαστε τον ίδιο τον σύγχρονο καπιταλισμό, στον οποίο κυριαρχούν σε μεγάλο βαθμό οι εταιρείες τεχνολογίας.

Η ιδέα ότι η φεουδαρχία επιστρέφει συνάδει επίσης με τις αριστερές κριτικές που καταγγέλλουν τον καπιταλισμό για εξορυκτισμό.⁸ Αν οι σημερινοί καπιταλιστές είναι απλώς τεμπέληδες ραντιέρηδες που δεν συνεισφέρουν τίποτα στην παραγωγική διαδικασία, δεν θα τους άξιζε να υποβιβαστούν στο καθεστώς των φεουδαρχών γαιοκτημόνων; Αυτός ο εναγκαλισμός των φεουδαρχικών αναπαραστάσεων από τις φιλικές προς τα μέσα ενημέρωσης και τα meme προσωπικότητες της αριστερής διάνοησης δεν δείχνει να τελειώνει. Τελικά, όμως, η δημοτικότητα του λόγου περί φεουδαρχίας είναι μια απόδειξη της διανοητικής αδυναμίας και όχι μιας έξυπνης προσέγγισης προς τα μίντια. Είναι λες και το θεωρητικό πλαίσιο της αριστεράς δεν μπορεί πλέον να κατανοήσει τον καπιταλισμό χωρίς να κινητοποιήσει την ηθική γλώσσα της διαφθοράς και της διαστροφής. Σε ό,τι ακολουθεί, εμβαθύνω σε ορισμένες συζητήσεις-ορόσημα

6. Βλέπε Brett Christophers, *Rentier Capitalism: Who Owns the Economy, and Who Pays for It?*, Λονδίνο 2020.

7. Julia Tomassetti, «Does Uber Redefine the Firm? The Postindustrial Corporation and Advanced Information Technology», *Indiana Legal Studies Research Paper* αρ. 345, Απρίλιος 2016.

8. (σ.τ.ε.) Εξορυκτισμός (extractivism) είναι η αφαίρεση φυσικών πόρων κυρίως για εξαγωγικούς σκοπούς και με ελάχιστη επεξεργασία.

σχετικά με τα διακριτικά γνωρίσματα που διαφοροποιούν τον καπιταλισμό από προηγούμενες οικονομικές μορφές –καθώς και εκείνα που καθορίζουν τις πολιτικο-οικονομικές λειτουργίες στη νέα ψηφιακή οικονομία– με την ελπίδα ότι η κριτική του τεχνοφουδαρχικού λόγου (reason) μπορεί να ρίξει νέο φως στον κόσμο στον οποίο βρισκόμαστε.

1. Φεουδαρχική λογική

Εκτός από τους νεοαντιδραστικούς, σχεδόν όλοι όσοι χρησιμοποιούν τον όρο θεωρούν τη νεοφεουδαρχία κατακριτέα, μια αναδρομή σε ένα καταπιεστικό παρελθόν. Αλλά τι το κακό έχει ακριβώς; Εδώ, όπως και στις δυστυχημένες οικογένειες του Τολστόι, όσοι είναι δυσανεκτικοί με τη νεοφεουδαρχία είναι δυσανεκτικοί με τον καθένα με τον δικό του τρόπο. Οι διαφορές απορρέουν εν μέρει από την αμφισβητούμενη φύση του ίδιου του όρου «φεουδαρχία». Πρόκειται για ένα οικονομικό σύστημα το οποίο πρέπει να αξιολογηθεί με βάση την παραγωγικότητα και το άνοιγμά του στην καινοτομία; Ή μήπως είναι ένα κοινωνικοπολιτικό σύστημα το οποίο πρέπει να αξιολογηθεί με βάση το ποιος ασκεί εξουσία σε αυτό, πώς και πάνω σε ποιον; Αυτή δεν είναι καθόλου καινούργια συζήτηση –τόσο οι μεσαιωνιστές όσο και οι μαρξιστές την γνωρίζουν καλά– αλλά αυτές οι ασάφειες ορισμού έχουν περάσει στις εκκολαπτόμενες συζητήσεις περί νεο- και τεχνοφουδαρχίας.

Για τους μαρξιστές, ο όρος «φεουδαρχία» αναφέρεται, πάνω απ' όλα, σε έναν τρόπο παραγωγής. Η έννοια ορίζει έτσι μια οικονομική λογική μέσω της οποίας το πλεόνασμα που παράγεται από τους αγρότες –τον κεντρικό άξονα της φεουδαρχικής οικονομίας– το ιδιοποιούνται οι γαιοκτη-

μονες.⁹ Φυσικά, η θεώρηση της φεουδαρχίας ως τρόπου παραγωγής δεν σημαίνει ότι οι πολιτικοί και πολιτισμικοί παράγοντες δεν είχαν σημασία. Δεν ήταν όλοι οι αγρότες, τα εδάφη και οι γαιοκτήμονες το ίδιο υπήρχαν κάθε είδους πολυεπίπεδες ιεραρχίες και περίπλοκες διακρίσεις που είχαν τις ρίζες τους στην καταγωγή, την παράδοση, το κύρος, τη δύναμη και διαμόρφωναν τις αλληλεπιδράσεις όχι μόνο μεταξύ των τάξεων αλλά και στο εσωτερικό τους. Οι ίδιες οι συνθήκες που πρόσφεραν τη δυνατότητα ανάπτυξης της φεουδαρχίας ήταν εξίσου πολύπλοκες με εκείνες που οδήγησαν στην ανάπτυξη των καπιταλιστικών καθεστώτων που τη διαδέχθηκαν. Για παράδειγμα, η ιδιότυπη φύση της κυριαρχίας στη φεουδαρχία –όπως έχει τονίσει ο Πέρι Άντερσον (Perry Anderson) ήταν «κατανεμημένη» μεταξύ των γαιοκτημόνων και όχι συγκεντρωμένη στην κορυφή– άφησε ένα σημαντικό αποτύπωμα. Ωστόσο, παρά αυτές τις επιμέρους αποχρώσεις, σημαντικά ρεύματα της μαρξιστικής παράδοσης έχουν επικεντρώσει τις προσπάθειές τους στην αποκρυπτογράφηση της *οικονομικής* λογικής της φεουδαρχίας, ως κλειδιού για τη διαλεύκανση της λογικής του καθεστώτος που τη διαδέχθηκε, του καπιταλισμού.

Στην απλούστερη εκδοχή της, η οικονομική λογική της φεουδαρχίας ήταν κάπως έτσι: Οι αγρότες διέθεταν τα δικά τους μέσα παραγωγής (εργαλεία και ζώα) καθώς και πρόσβαση σε κοινή γη. Έτσι απολάμβαναν κάποια αυτονομία από τους γαιοκτήμονες στην παραγωγή του βιοπορισμού τους. Οι φεουδάρχες, έχοντας ελάχιστα κίνητρα για να αυξήσουν την παραγωγικότητα των

αγροτών, δεν παρενέβαιναν ιδιαίτερα στην παραγωγική διαδικασία. Το πλεόνασμα που παρήγαγαν οι αγρότες το ιδιοποιούνταν ανοιχτά οι γαιοκτήμονες, τις περισσότερες φορές με την επίκληση της παράδοσης ή του νόμου ο οποίος επιβαλλόταν από τον άρχοντα με την απειλή –και συχνά με την άσκηση– βίας. Δεν υπήρχε καμία σύγχυση σχετικά με τον χαρακτήρα αυτής της απόσπασης του πλεονάσματος: οι αγρότες δεν είχαν καμία ψευδαισθηση σχετικά με την ελευθερία τους. Η αυτονομία τους σε θέματα παραγωγής μπορεί να ήταν σημαντική· ωστόσο, η αυτονομία τους γενικά ήταν αυστηρά περιορισμένη.

Ως αποτέλεσμα, πολλοί μαρξιστές (μπορούμε να προσπεράσουμε τις εσωτερικές διαμάχες σε αυτό το στάδιο) θεωρούσαν ότι, στη φεουδαρχία, τα μέσα απόσπασης του πλεονάσματος είναι εξω-οικονομικά, καθώς σε μεγάλο βαθμό ήταν πολιτικού χαρακτήρα αφού τα αγαθά απαλλοτριώνονται υπό την απειλή της βίας. Στον καπιταλισμό, αντιθέτως, τα μέσα απόσπασης του πλεονάσματος είναι εξ ολοκλήρου οικονομικά: οι κατ' όνομα ελεύθεροι δρώντες υποχρεώνονται να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη, προκειμένου να επιβιώσουν σε μια οικονομία του χρήματος, στην οποία δεν διαθέτουν πλέον οι ίδιοι τα μέσα διαβίωσης. Βέβαια, ο άκρως εκμεταλλευτικός χαρακτήρας αυτής της «εθελοντικής» σύμβασης εργασίας παραμένει σε μεγάλο βαθμό αόρατος. Έτσι, καθώς μεταβαίνουμε από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, η πολιτικά επιτρεπόμενη απαλλοτρίωση δίνει τη θέση της στην οικονομικά επιτρεπόμενη εκμετάλλευση. Η διάκριση μεταξύ του εξω-οικονομικού και του οικονομικού (μία από τις πολλές τέτοιες διχοτομήσεις) υποδηλώνει ότι, ως κατηγορία στη μαρξιστική σκέψη, η «φεουδαρχία» είναι κατανοητή μόνο όταν εξετάζεται μέσα από το πρίσμα του καπι-

9. Η πιο προσιτή πρόσφατη ανακεφαλαίωση της μαρξιστικής ανάγνωσης της φεουδαρχίας ως οικονομικής λογικής είναι του Chris Wickham, «How Did the Feudal Economy Work? The Economic Logic of Medieval Societies», *Past & Present*, τ. 251, αρ. 1, Μάιος 2021.

ταλισμού, που συνήθως γίνεται αντιληπτός ως ο πιο προοδευτικός, ορθολογικός και φιλικός προς την καινοτομία διάδοχός της. Και είναι όντως καινοτόμος: στηριζόμενος αποκλειστικά στα οικονομικά μέσα απόσπασης του πλεονάσματος, δεν χρειάζεται να λερώνει τα χέρια του περισσότερο από όσο είναι απολύτως απαραίτητο· ο «αόρατος Λεβιάθαν» του καπιταλιστικού συστήματος κάνει τα υπόλοιπα.¹⁰

Για τους περισσότερους μη μαρξιστές ιστορικούς, αντίθετα, η φεουδαρχία δεν ήταν ένας οπισθοδρομικός τρόπος παραγωγής αλλά ένα οπισθοδρομικό κοινωνικοπολιτικό σύστημα, που χαρακτηριζόταν από εξάρσεις αυθαίρετης βίας και από τον πολλαπλασιασμό των προσωπικών εξαρτήσεων και των δεσμών υποταγής, που συνήθως δικαιολογούνταν με τους πιο αδύναμους θρησκευτικούς και πολιτισμικούς λόγους.¹¹ Ήταν ένα σύστημα στο οποίο κυριαρχούσαν αδάμαστες ιδιωτικές δυνάμεις. Ως αποτέλεσμα, είναι σύνθητες εντός αυτής της μάλλον πολυποίκιλης διανοητικής παράδοσης, να αντιπαραβάλλεται η φεουδαρχία όχι με τον καπιταλισμό αλλά με το αστικό κράτος το οποίο σέβεται και εφαρμόζει τους νόμους. Το να είσαι φεουδαρχικό υποκείμενο σημαίνει να ζεις μια επισφαλή ζωή υπό τον φόβο της αυθαίρετης ιδιωτικής εξουσίας, να τρέμεις κανόνες στον οποίων τη δημιουργία δεν είχες κανένα ρόλο και να μην έχεις καμία δυνατότητα να ασκήσεις έφεση στην ετυμηγορία ενοχής σου. Για τους μαρξιστές, το αντίθετο του φεουδαρχικού υποκειμένου, του αγρότη, είναι ο πλήρως προλεταριοποιη-

10. Οφείλω αυτή την εντυπωσιακή φράση στον τίτλο του βιβλίου του Murray Smith *Invisible Leviathan: Marx's Law of Value in the Twilight of Capitalism*, Λάιντεν 2020.

11. Το έργο του Marc Bloch, *Feudal Society*, Λονδίνο [1939] 2014, είναι το μόνιμο σημείο αναφοράς σε αυτούς τους κύκλους.

μένος εργάτης της καπιταλιστικής επιχείρησης. Για τους μη μαρξιστές, είναι ο πολίτης του σύγχρονου αστικού κράτους, που απολαμβάνει μια πληθώρα εγγυημένων δημοκρατικών δικαιωμάτων.

Ανεξάρτητα από το ιδεολογικό πλαίσιο, θεωρητικά θα πρέπει να είναι δυνατόν να εντοπιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά του φεουδαρχικού συστήματος και να εξεταστεί κατά πόσον αυτά μπορεί να επανεμφανίζονται σήμερα. Για παράδειγμα, αν αντιμετωπίσουμε τη φεουδαρχία ως οικονομικό σύστημα, ένα τέτοιο χαρακτηριστικό θα μπορούσε να είναι η παρασιτική ύπαρξη της άρχουσας τάξης, η οποία απολαμβάνει έναν πολυτελή τρόπο ζωής σε βάρος της δυστυχίας της τάξης (ή των τάξεων) επί της οποίας κυριαρχεί. Αν την αντιμετωπίσουμε ως κοινωνικοπολιτικό σύστημα, το κοινό χαρακτηριστικό θα μπορούσε να είναι η ιδιωτικοποίηση της εξουσίας η οποία ανήκε προηγουμένως στο κράτος και η διασπορά της μέσω αδιαφανών και μη υπόλογων θεσμών.¹² Με άλλα λόγια, αν καταφέρουμε να συνδέσουμε τη φεουδαρχία με μια συγκεκριμένη δυναμική και αν μπορέσουμε να παρατηρήσουμε την επανεμφάνιση αυτής της δυναμικής στο δικό μας μεταφεουδαρχικό παρόν, θα είμαστε τουλάχιστον σε θέση να μιλάμε για την «επαναφεουδαλοποίηση» της κοινωνίας, ακόμη και αν δεν διαφαίνεται πουθενά στον ορίζοντα ένας ολοκληρωμένος «νεοφεουδαρχισμός». Εί-

12. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα από αυτή την άποψη –προερχόμενο από την πολιτική δεξιά– προσφέρεται από το έργο του Ολλανδού θεωρητικού Φρανκ Άνκερσμιτ (Frank Ankersmit), ο οποίος υποστηρίζει από το 1997 και μετά ότι ο εξέχων ρόλος που διαδραματίζουν οι ΜΚΟ και οι ημι-κρατικοί οργανισμοί στις φιλελεύθερες δημοκρατίες έχει δημιουργήσει ένα «οιονεί φεουδαρχικό αρχιπέλαγος από εγωιστικές διαχειριστικές νησίδες», εγκαινιάζοντας τον «Νέο Μεσαίωνα», για να δανειστούμε τον τίτλο του βιβλίου του από το 2005.

ναι ασθενέστερος ως ισχυρισμός, αλλά φέρει μεγαλύτερη αναλυτική σαφήνεια.

Πρόδρομοι

Πριν από περίπου εξήντα χρόνια, ο Χάμπερμας έκανε πρωτοποριακή δουλειά σε αυτό το πεδίο στο βιβλίο του *Strukturwandel der Öffentlichkeit*¹³ (1962). Σύμφωνα με τον –όχι αδιαμφισβήτητο– απολογισμό του, πρώιμη αστική δημόσια σφαίρα θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα καφενεία του Λονδίνου, σημαντικός τόπος για την ανάπτυξη του χειραφετητικού λόγου. Τιθασευμένα από τους καπιταλιστές, οι προσταγές της συνδέθηκαν στη συνέχεια με εκείνες της πολιτισμικής βιομηχανίας και του διαφημιστικού της συμπλέγματος. Ως αποτέλεσμα, οι προ-νεωτερικές, ιδιωτικές δομές εξουσίας και οι αντίστοιχες ιεραρχίες επανεμφανίστηκαν σε αυτό που ο ίδιος ονόμασε «επαναφεουδαλοποίηση της δημόσιας σφαίρας», υποδεικνύοντας τη μη γραμμική δυναμική της νεωτερικότητας. Ενώ ο Χάμπερμας αποστασιοποιήθηκε τελικά από την έννοια της «επαναφεουδαλοποίησης», προτιμώντας αντ' αυτής την «αποικιοποίηση του βιόκοσμου», κάποιοι στη Γερμανία την επανέφεραν πρόσφατα.

Την τελευταία δεκαετία, ο κοινωνιολόγος Ζίγκχαρντ Νέκελ (Sighard Neckel), με έδρα το Αμβούργο, έχει δημιουργήσει ένα εντυπωσιακό έργο που τεκμηριώνει το πώς η εξάπλωση του νεοφιλελευθερισμού –του μεγάλου λιπαντικού της νεωτερικότητας– έχει οδηγήσει στην επανεμφάνιση προνεωτερικών κοινωνικών μορφών, όπως η εξαθλίωση της εργασίας, η στρεβλή κατανομή του πλούτου και η ανάπτυξη νέων ολι-

γαρχών.¹⁴ Αν και ο Νέκελ αναφέρει συχνά τις προειδοποιήσεις του Τομά Πικετί για την επιστροφή του «πατρογονικού καπιταλισμού» –μια έννοια που πλέει κοντά στο φαντασιακό της «νεοφεουδαρχίας»– είναι η χαμπερμασιανή έννοια της «επαναφεουδαλοποίησης» που επιτρέπει στον Νέκελ να ενώσει αυτά τα διαφορετικά νήματα. Συνδυάζοντας δημιουργικά μαρξιστικές και μη μαρξιστικές οπτικές, ο Νέκελ υποστηρίζει ότι μπορεί να γινόμαστε μάρτυρες της ανάπτυξης ενός «σύγχρονου καπιταλισμού χωρίς αστικές δομές» και ότι η ίδια η απουσία τους μπορεί να είναι «μια πολιτισμική προϋπόθεση για τη θριαμβευτική πορεία του καπιταλισμού στον 21ο αιώνα». Ο νεοφιλελεύθερος εκσυγχρονισμός δεν πρέπει επομένως να διαβαστεί ούτε ως προοδευτικός ούτε ως οπισθοδρομικός, αλλά μάλλον ως παράδοξος. Για τον Νέκελ, η επαναφεουδαλοποίηση δεν οδηγεί πίσω στο παρελθόν, αλλά αντίθετα αναφέρεται σε «μια κοινωνική δυναμική του παρόντος, στην οποία ο εκσυγχρονισμός παίρνει τη μορφή της απόρριψης των αξιωμάτων της αστικής κοινωνικής τάξης». Με αυτό τον τρόπο, ο Νέκελ συντάσσεται με άλλους εξέχοντες Γερμανούς κοινωνιολόγους (όπως ο Βόλφγκανγκ Κνεμπλ (Wolfgang Knöbl) και ο Χανς Γιόας (Hans Joas)) στην αμφισβήτηση

14. Βλέπε Sighard Neckel, «“Refeudalisierung”»: Systematik und Aktualität eines Begriffs der Habermas’schen Gesellschaftsanalyse», *Leviathan*, τ. 41, αρ. 1, 2013· «Refeudalisierung der Ökonomie», στο *Soziologie der Finanzmärkte*, Μπίλεφελντ 2014, σ. 113-28· «The refeudalization of modern capitalism», *Journal of Sociology*, τ. 56, αρ. 3, Ιούνιος 2020. Παρά τις συχνές αναφορές στον καπιταλισμό, η περιγραφή της φεουδαρχίας που διέπει τη χρήση της από τον Νέκελ είναι αναμφισβήτητα μη μαρξιστική, καθώς αντιπαραβάλλεται η ισότητα, η δικαιοσύνη και η εξουδετέρωση της ιδιωτικής εξουσίας που προωθεί το αστικό κράτος με την απουσία τους στο πλαίσιο των φεουδαρχικών ρυθμίσεων.

13. (σ.τ.ε.) Jürgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, Νήσος, 1997.

των τελεολογικής έμπνευσης περιγραφών του εκσυγχρονισμού.¹⁵

Μια ενδιαφέρουσα χρήση του όρου «επαναφεουδαλοποίηση» υπάρχει στο έργο του Γάλλου νομικού θεωρητικού Αλέν Σουπιό (Alain Supiot). Στα έργα του *Homo Juridicus* (2005) και *Governance by Numbers* (2015), ο Σουπιό παρουσιάζει τη νεοφιλελευθεροποίηση και την ψηφιοποίηση ως τις δύο κύριες κινητήριες δυνάμεις της «επαναφεουδαλοποίησης».¹⁶ Η φιλοδοξία του εδώ δεν είναι να σοκάρει, αλλά να περιπλέξει τις υπάρχουσες ανούσιες αφηγήσεις μας για την κοινωνική αλλαγή. Παρόλο που ο κόσμος δεν επιστρέφει στον Μεσαίωνα, γράφει ο Σουπιό, «οι νομικές έννοιες της φεουδαρχίας παρέχουν εξαιρετικά εργαλεία για την ανάλυση των τεράστιων θεσμικών ανακατατάξεων που συμβαίνουν στο πλαίσιο της μη κριτικής αντίληψης για την “παγκοσμιοποίηση”».¹⁷ Κλειδί στη νομική φιλοσοφία του Σουπιό είναι η διάκριση μεταξύ της διακυβέρνησης από ανθρώπους –τυπικό της φεουδαρχικής περιόδου, με

την προσωπική υποταγή και τους δεσμούς εξάρτησης– και της διακυβέρνησης από τον νόμο – επίτευγμα του αστικού κράτους, το οποίο εγκαθίσταται ως ο αντικειμενικός τρίτος εγγυητής των δικαιωμάτων και εφαρμοστής των κανόνων. Επειδή το κράτος κήρυξε ορισμένους τομείς ως μη προσβάσιμους σε ιδιωτικές συμβάσεις –καθιστώντας τους ανεπηρέαστους από τους υπολογισμούς της χρησιμότητας–, όλοι οι πολίτες μπορούσαν να απολαμβάνουν μια στοιχειώδη αξιοπρέπεια, τόσο στον εργασιακό χώρο όσο και πέραν αυτού, ανεξάρτητα από τις διαφορές ισχύος και πλούτου που είχαν. Υποβάλλοντας το κράτος σε μια διαδικασία μεγιστοποίησης της χρησιμότητας και της αποτελεσματικότητας, ο νεοφιλελευθερισμός το καθιστά και πάλι προσβάσιμο στην ιδιωτική σύμβαση.

Για τον Σουπιό, η ψηφιοποίηση επιταχύνει επίσης τη διαδικασία της «επαναφεουδαλοποίησης» συνδέοντας τους ανθρώπους σε δίκτυα στα οποία η ισχύς και η αυτονομία τους εξαρτώνται από τη θέση τους έναντι άλλων κόμβων. Οι πολίτες του αστικού κράτους δικαιούνται κατ’ αρχήν όλα τα δικαιώματα που αυτό προσφέρει, ανεξάρτητα από τις κοινότητες στις οποίες ανήκουν. Ισχύει όμως το ίδιο και για τους πολίτες της κοινωνίας των δικτύων, που η διαδικτυακή τους φήμη και οι ψηφιακές βαθμολογίες τους διαμορφώνουν τις αλληλεπιδράσεις τους με τους θεσμούς με τρόπους που οι ίδιοι μπορεί να μην γνωρίζουν καν; Μέσα σε όλο το hype της νεοφεουδαρχίας, οι παλαιότερες κριτικές των Νέκελ και Σουπιό ξεχωρίζουν – ακόμη κι αν παραμένουν ως επί το πλείστον άγνωστες σε όσους πηδούν σήμερα στο άρμα της νεοφεουδαρχίας. Σε γενικές γραμμές, οι τρέχουσες συζητήσεις αγνοούν τα λεπτότερα θεωρητικά σημεία που αναδεικνύουν εκείνοι σχετικά με την αντιφατική δυναμική του νεοφιλε-

15. Αυτό είναι πιο εμφανές στα έργα που έχουν συνυπογράψει: Joas και Knöbl, *Social Theory: Twenty Introductory Lectures*, Κέμπριτζ 2009-*War in Social Thought*, Πρίνστον 2012.

16. Μια προσιτή περίληψη του επιχειρήματος του Σουπιό υπό μορφή άρθρου βρίσκεται στο «The Public-Private Relation in the Context of Today’s Re-feudalization», *International Journal of Constitutional Law*, τόμος 11, τεύχος 1, Ιανουάριος 2013, σ. 129-45.

17. Supiot, *Governance by Numbers*, Λονδίνο 2015, σ. 225. Υπάρχει μια συγγένεια εδώ με τον πολλαπλασιασμό των εννοιών που σχετίζονται με τον «νεο-μεσαιωνισμό» στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων από τη δεκαετία του 1960. Σε αυτό το πεδίο, ο «νεο-μεσαιωνισμός» εφαρμόστηκε επίσης από νωρίς στην παγκόσμια ψηφιακή οικονομία: βλ. Stephen Kobrin, «Back to the Future: Neomedievalism and the Postmodern Digital World Economy», *Journal of International Affairs*, τ. 51, αρ. 2, άνοιξη 1998.

λεύθερου εκσυγχρονισμού. Ο νεαρός Χάμπερμας αναφέρεται περιστασιακά αλλά χωρίς ιδιαίτερα σοβαρή επεξεργασία – άλλωστε, άμα λέει ο Χάμπερμας ότι πρόκειται για φεουδαρχία, ποιος θα μπορούσε να διαφωνήσει;

2. Μπρένερ ή Γουόλερστιν;

Ποιες είναι όμως οι διανοητικές υποθέσεις, μέσα στο πλούσιο σώμα της σημερινής αριστερής σκέψης, που κάνουν κάτι σαν τη «νεοφεουδαρχία» να είναι καν νοητό; Εξάλλου, η προβολή του παράξενου επιχειρήματος ότι ο καπιταλισμός κινείται κατά κάποιον τρόπο αντίστροφα απαιτεί μια πολύ συγκεκριμένη κατανόηση όχι μόνο της δυναμικής του, αλλά και των δραστηριοτήτων και διαδικασιών που είναι όντως «καπιταλιστικές» – καθώς και εκείνων που σίγουρα δεν είναι. Ας δούμε αυτές τις υποθέσεις.

Εδώ μπορούμε να επιστρέψουμε στις προαναφερθείσες διαφωνίες σχετικά με τον χαρακτήρα της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό εντός της μαρξιστικής παράδοσης. Υπάρχουν δύο αλληλοαποκλειόμενοι τρόποι να προσεγγίσουμε το ζήτημα. Ο ένας βλέπει το καπιταλιστικό σύστημα ως καθοδηγούμενο αποκλειστικά από την εσωτερική δυναμική του ανταγωνισμού και της εκμετάλλευσης, χωρίς την ανάγκη απαλλοτρίωσης με πολιτικά μέσα. Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, η συσσώρευση του κεφαλαίου καθοδηγείται αποκλειστικά από «καθαρά», οικονομικά μέσα άντλησης του πλεονάσματος. Δεν αρνείται την ύπαρξη εξωγενών διαδικασιών που διευκολύνουν την απαλλοτρίωση –όπως η βία, ο ρατσισμός, η αρπαγή– αλλά θα πρέπει να διαχωρίζονται αναλυτικά ως μη καπιταλιστικά στοιχεία. Μπορεί να έχουν βοηθήσει συγκεκριμένους καπιταλιστές στις ατομικές τους προσπάθειες να ιδιοποιηθούν

υπεραξία, αλλά βρίσκονται εκτός της διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης ως τέτοιες. Δεν υπάρχουν «νόμοι κίνησης» του κεφαλαίου που θα μπορούσαν να συναχθούν από αυτές. Κατά την άποψη αυτή, ακόμη και αν «η δύναμη εξαναγκασμού της “πολιτικής” σφαίρας είναι τελικά αναγκαία για τη διατήρηση της ατομικής ιδιοκτησίας και της εξουσίας της ιδιοποίησης, η “οικονομική” ανάγκη είναι αυτή που παρέχει τον άμεσο καταναγκασμό που επιβάλλει στον εργάτη να μεταφέρει την υπερεργασία στον καπιταλιστή».¹⁸

Η άλλη επιλογή, αναλυτικά πιο μπερδεμένη αλλά διαισθητικά πιο πειστική, είναι να αναγνωρίσουμε ότι ο καπιταλισμός –τουλάχιστον ο ιστορικός καπιταλισμός που γνωρίζουμε, όχι ο καθαρός καπιταλισμός των αφηρημένων μοντέλων– είναι αδιανόητος χωρίς όλες αυτές τις εξωγενείς διαδικασίες. Δεν χρειάζεται να αρνηθεί κανείς τον κεντρικό ρόλο της εκμετάλλευσης στο καπιταλιστικό σύστημα για να δει πώς ο ρατσισμός ή η πατριαρχία συνέβαλαν στη δημιουργία των συνθηκών της δυνατότητας ύπαρξής του. Θα είχε αναπτυχθεί το καπιταλιστικό σύστημα στον Παγκόσμιο Βορρά όπως αναπτύχθηκε αν δεν είχαν απαλλοτριωθεί μεθοδικά οι φτηνοί πόροι από τον Παγκόσμιο Νότο; Σε αντίθεση με την περίπτωση της εκμετάλλευσης της εργασίας, αυτές οι ιστορικές δυναμικές – και οι αντισταθμίσεις που υπάρχουν σε αυτές– δεν μπορούν να αναχθούν σε μια καθαρή φόρμουλα, η οποία, ακολουθώντας το μοντέλο των γραπτών του Μαρξ, θα περιέγραφε την απόφαση μιας επιχείρησης να αυτοματοποιήσει το εργατικό δυναμικό της. Αυτό όμως το μπέρδεμα δεν καθιστά τις δυναμικές αυτές λιγότερο

18. Ellen Meiksins Wood, «The Separation of the Economic and the Political in Capitalism», NLR I/127, Μάιος-Ιούνιος 1981, σ. 80.

πραγματικές ή λιγότερο συστατικές του ιστορικού καπιταλισμού.

Οι διαφορές μεταξύ αυτών των προσεγγίσεων ήρθαν στην επιφάνεια μέσα από δύο εμβληματικές συζητήσεις ορόσημα σχετικά με τις απαρχές του καπιταλισμού και τον χαρακτήρα της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Πρώτα η συζήτηση Ντομπ (Dobb) και Σουήζι (Sweezy) της δεκαετίας του 1950 και στη συνέχεια η συζήτηση Μπρένερ του 1974-82 έφεραν αντιμέτωπους μαρξιστές και μη μαρξιστές ιστορικούς σε διάφορους συνδυασμούς μεταξύ τους, σε μια συζήτηση για τη σχετική σημασία του ταχέως επεκτεινόμενου παγκόσμιου συστήματος εμπορίου έναντι των μεταβαλλόμενων ταξικών σχέσεων και σχέσεων ιδιοκτησίας, αρχικά στην Αγγλία, ως τους κύριους παράγοντες που ευθύνονται για την εμφάνιση του καπιταλισμού.¹⁹ Αυτές οι συζητήσεις περιείχαν πολλές συναρπαστικές παρεκβάσεις. Μία από αυτές είναι ιδιαίτερα σημαντική για την αποκρυπτογράφηση των θεωρητικών θεμελίων των πιο σοβαρών διατυπώσεων της τεχνοφεουδαρχικής θέσης: η κεντρικότητα της «πρωταρχικής συσσώρευσης» για τις απαρχές, καθώς και για τις μετέπειτα εξελίξεις του καπιταλισμού.

Σε ορισμένες μαρξιστικές αναφορές, συμπεριλαμβανομένης εκείνης του Ιμάνουελ Γουόλερστιν, η «πρωταρχική συσσώρευση» αναφέρεται στη χρήση εξωοικονομικών πολιτικών μέσων για τη δέσμευση και τη μεταφορά του πλεονάσματος, υπό τον τίτλο της «άνισης ανταλλαγής», από τις φτωχότερες στις πλουσιότερες χώρες –

19. Η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια, αλλά ένα απαραίτητο σημείο εκκίνησης για τη συζήτηση Μπρένερ σχετικά με τη μετάβαση στον καπιταλισμό είναι το βιβλίο των Trevor Aston και Charles Philpin, επιμ., *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Κέμπριτζ 1987.

ή, όπως το έθεσε ο Γουόλερστιν, από την περιφέρεια στον πυρήνα.²⁰ Οι απαρχές του καπιταλισμού δεν θα μπορούσαν να κατανοηθούν χωρίς να ληφθεί υπόψη αυτή η ικανότητα του πυρήνα να ιδιοποιείται το πλεόνασμα ολόκληρης της παγκόσμιας οικονομίας. Αυτό είναι που εξηγεί γιατί ο καπιταλισμός εμφανίστηκε και άνθισε εκεί που άνθισε. Η εκμετάλλευση της (ποτέ πλήρως προλεταριοποιημένης) μισθωτής εργασίας σίγουρα ενίσχυσε τις περιουσίες των καπιταλιστών του πυρήνα, αλλά αυτό ήταν μόνο ένα μέρος της ιστορίας. Έτσι, το να εστιάζουμε αποκλειστικά στην εκμετάλλευση και να αγνοούμε το γεγονός ότι η δυναμική πυρήνα-περιφέρειας της «άνισης ανταλλαγής» και της «πρωταρχικής συσσώρευσης» είναι ακόμα και σήμερα παρούσα, σημαίνει ότι παρερμηνεύουμε τη φύση του καπιταλισμού.

Ο Μπρένερ κατηγόρησε την ανάλυση του Γουόλερστιν για τεχνολογικό ντετερμινισμό, που υποβαθμίζει τις ταξικές σχέσεις και τον ρόλο της «σχετικής υπερεργασίας», δηλαδή της αυξανόμενης παραγωγικότητας, ως συστημικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού. Σύμφωνα με τον Μπρένερ, οι βασισμένοι στην ανταλλαγή ισχυρισμοί του Γουόλερστιν συνιστούσαν βασικό στοιχείο του νεο-σμιθιανού μαρξισμού, αγνοώντας το τι πραγματικά εννοούσε ο Μαρξ με την έννοια της «πρωταρχικής συσσώρευσης». Θα έπρεπε να γίνει κατανοητή, σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ, ως η διαδικασία «διαχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής», η οποία άνοιξε την πόρτα στη μισθωτή εργασία και την εκμετάλλευση και αντικατέστησε την απαλλοτρίωση των έτοιμων προϊόντων από τους ημιαυτόνομους αγρότες. Ο εν λόγω

20. Immanuel Wallerstein, *The Origins of the Modern World-System*, Νέα Υόρκη 1974, σ. 16-20.

διαχωρισμός συνέβη ως αποτέλεσμα της αναδιαμόρφωσης των ταξικών σχέσεων και της μεταβολής των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και δεν είχε να κάνει σχεδόν καθόλου με την άνιση ανταλλαγή ή το παγκόσμιο εμπόριο.²¹ Όπως το έθεσε ο Μπρένερ σε ένα μεταγενέστερο δοκίμιο, το στάδιο που είναι γνωστό ως «πρωταρχική συσσώρευση» δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η «δημιουργία των κοινωνικών σχέσεων ιδιοκτησίας που συνιστούν το κεφάλαιο». Αυτό περιελάμβανε ασφαλώς άφθονη επιβολή και άσκηση βίας. Αλλά ο ρόλος της πρωταρχικής συσσώρευσης ήταν πολύ περιορισμένος: η δυναμική της δεν θα έπρεπε να συγχέεται με εκείνη της κανονικής, μη πρωταρχικής, καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Ποιος ήταν αυτός ο περιορισμένος ρόλος; Σύμφωνα με τον Μπρένερ, η «πρωταρχική συσσώρευση» χρησίμευσε αποκλειστικά στο να διαλύσει την πολιτικά θεσμοθετημένη «συγχώνευση» της γης, της εργασίας και της τεχνολογίας που χαρακτήριζε το φεουδαρχικό σύστημα και εμπόδιζε αυτούς τους τρεις βασικούς συντελεστές της παραγωγής να χρησιμοποιηθούν πιο παραγωγικά – κάτι που θα μπορούσε να διορθωθεί μόλις εντάσσονταν στην καπιταλιστική λογική της κερδοφορίας.²² Με απλά λόγια, η ανάλυση του Μπρένερ για τη φεουδαρχία θεωρούσε ότι η φεουδαρχία έδινε κίνητρα σε όλους να είναι χαλαροί. Ελλείψει ανταγωνιστικών πιέσεων της αγοράς δεν υπήρχε λόγος να ανησυχεί κανείς για τον εξορθολογισμό της παραγωγικής διαδικασίας. Η πρωταρχική συσσώρευση έδωσε τέλος σε αυτή την ουτοπία της χα-

λαρότητας, εισάγοντας την καθοδηγούμενη από τον ανταγωνισμό «θέληση για βελτίωση» που είναι τόσο χαρακτηριστική στον καπιταλισμό.

Ωστόσο, μια πρόχειρη ματιά στο *Κεφάλαιο*, στον πρώτο τόμο, αποκαλύπτει περισσότερη ασάφεια στο θέμα της πρωταρχικής συσσώρευσης από ό,τι άφησε αρχικά να εννοηθεί ο Μπρένερ. Στο κεφάλαιο 24, εκεί όπου ο Μαρξ ασκεί κριτική στην μάλλον αφελή αντίληψη του Άνταμ Σμιθ για μια «προηγούμενη συσσώρευση», φαίνεται να στηρίζονται οι ισχυρισμοί του Μπρένερ (κάτι που ο ίδιος χρησιμοποίησε, πολύ εύγλωττα, για να επιτεθεί στον Γουόλερστιν). Αλλά στη συνέχεια, ο Μαρξ λέει κάτι πολύ πιο κοντινό με τη γραμμή ανάλυσης του Γουόλερστιν, γράφοντας ότι:

Η ανακάλυψη των χρυσοφόρων και ασημοφόρων περιοχών στην Αμερική, η εξόντωση, το σκλάβωμα και το παράχωμα του ιθαγενούς πληθυσμού στα μεταλλεία, η έναρξη της κατάκτησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε περιφραγμένη περιοχή κυνηγιού Μαύρων για το δουλεμπόριο – χαρακτηρίζουν τη χαραυγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτά τα ειδυλλιακά προτσές είναι κύρια στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης.²³

Στο κεφάλαιο αυτό δεν αφήνεται καμία αμφιβολία για την πολυσύνθετη σχέση μεταξύ της βίας που ασκείται στο όνομα της αναγκαστικής μεταφοράς και των απαρχών του καπιταλισμού. Ο Μαρξ δεν θα μπορούσε να είναι πιο σαφής: «η συγκαλυμμένη δουλεία των μισθωτών εργατών στην Ευρώπη

21. Robert Brenner, «The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism», NLR I/104, Ιούλιος-Αύγουστος 1977.

22. Robert Brenner, «What Is, and What Is Not, Imperialism?», *Historical Materialism*, τ. 14, αρ. 4, Ιανουάριος 2006, σ. 79-105.

23. Karl Marx, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Πρώτος, Σύγχρονη Εποχή, 2002, σελ. 775.

χρειαζόταν, ως βάση της, την αποκάλυπτη δουλεία στον Νέο Κόσμο». Είναι δύσκολο να δει κανείς πώς να εντάξει αυτή την περιγραφή της «πρωταρχικής συσσώρευσης» στην ιστορία του Μπρένερ για τον «διαχωρισμό» μεταξύ των παραγωγών και των μέσων παραγωγής τους στην αγγλική ύπαιθρο. Υπάρχουν παρόμοιες ασάφειες στην ανάλυση του Μαρξ σχετικά με το αν αυτές οι βίαιες πρακτικές «κατάκτησης και λεηλασίας» σταμάτησαν στο στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης ή αν αυτές –και, επομένως, και η πρωταρχική συσσώρευση– συνεχίστηκαν παράλληλα με την καθαυτό καπιταλιστική συσσώρευση η οποία βασίζεται στην εκμετάλλευση· ή αν –ακόμα και αν η ίδια η «πρωταρχική συσσώρευση» αποτελεί παρελθόν– υφίσταται εντούτοις μια συνεχιζόμενη διαδικασία απαλλοτρίωσης που συνυπάρχει παράλληλα με την εκμετάλλευση. Ακόμα και σε σχετικά απλά ζητήματα –όπως το αν θα πρέπει η «δουλεία» και η «ανελεύθερη εργασία» να θεωρούνται μέρος του καπιταλισμού– υπάρχουν θολές περιοχές στον Μαρξ οι οποίες τροφοδοτούν πολλές από τις τρέχουσες συζητήσεις.

Για τον Μπρένερ, και για τη σχολή του Πολιτικού Μαρξισμού που σχηματίστηκε γύρω από αυτόν και την Έλεν Μείκσινς Γουντ (Ellen Meiksins Wood) τα επόμενα χρόνια, δεν υπήρχε τέτοια ασάφεια. Ο καπιταλισμός αναδύθηκε και επεκτάθηκε με τέτοιο τρομερό ρυθμό επειδή μια σειρά από ιστορικές διεργασίες συνέκλιναν με τέτοιο τρόπο ώστε να αναγκάσουν τους καπιταλιστές να «συσσωρεύουν μέσω της καινοτομίας».²⁴ Η μέθοδος του Μπρένερ για την

24. Για μια εκτίμηση της τρέχουσας κατάστασης του πολιτικού μαρξισμού βλέπε *Historical Materialism*, τ. 29, αρ. 3, Νοέμβριος 2021, που είναι αφιερωμένο στο συγκεκριμένο θέμα. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη θεμελιώδη κριτική του Μπρένερ στον Γουόλερστιν, «The Origins of Capitalist Development», ο όρος «καινοτομία»

κατανόηση της λογικής του καπιταλισμού αφορούσε, επομένως, την ανάδειξη των δυναμικών –κωδικοποιημένων με όρους όπως οι «κανόνες της αναπαραγωγής» και οι «νόμοι της κίνησης»– μέσω των οποίων οι συστημικές πιέσεις που ασκούσαν στους καπιταλιστές οδήγησαν στη συσσώρευση μέσω της καινοτομίας. Ήταν ένα κομψό και συνεπές μοντέλο, το οποίο υποστήριζε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας ήταν συνέπεια της καινοτομίας, η οποία, με τη σειρά της, ήταν συνέπεια των καπιταλιστών που ανταγωνίζονταν στην αγορά, απασχολούσαν ελεύθερη μισθωτή εργασία και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να μειώσουν το κόστος. Σε αυτό το μοντέλο δεν υπήρχε ανάγκη για οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με τη βία, την απαλλοτρίωση ή την αποστέρηση. Ενώ δεν αρνούνταν την ύπαρξή τους, θεωρείτο πως είχαν μικρή συμβολή στην αύξηση της παραγωγικότητας και ότι δεν αποτελούσαν μέρος της καπιταλιστικής διαδικασίας συσσώρευσης.

3. Συσσώρευση μέσω αποστέρησης;

Δεν πείστηκαν όλοι από τα επιχειρήματα του Μπρένερ. Την τελευταία δεκαετία, υπήρξαν πολλές ενδιαφέρουσες προσπάθειες να προωθηθεί το επιχειρήμα ότι η εκμετάλλευση και η απαλλοτρίωση ήταν –και εξακολουθούν να είναι– εξίσου σημαντικές. Δύο ξεχωρίζουν ιδιαίτερα: η θεωρητικοποίηση της καπιταλιστικής «αρπαγής της γης» από τον Γερμανό κοινωνιολόγο Κλάους Ντέρε (Klaus Dörre), η οποία βασίζεται στη έννοια της *Landnahme* της Ρόζας Λούξεμπουργκ, και το σχετικό έργο της Νάνσι Φρέιζερ (Nancy Fraser) για τη βαθιά ριζωμένη δομική σύνδεση μεταξύ εκμετάλλευσης και απαλλοτρίωσης, με τη

αναφέρεται 43 φορές – πιθανότατα πρώτη φορά σε δοκίμιο στο *New Left Review*.

δεύτερη να δημιουργεί –και να αναδημιουργεί συνεχώς– συνθήκες δυνατότητας για την ύπαρξη της πρώτης.²⁵ Πολλές από τις μεθοδολογικές συζητήσεις που εκτυλίσσονται σήμερα στην αριστερά –σχετικά με τους καλύτερους τρόπους αφήγησης του καπιταλισμού σε σχέση με το κλίμα ή τη φυλή ή την αποικιοκρατία– αντανakλούν ακόμη τα άλτα ζητήματα της συζήτησης Μπρένερ-Γουόλερστιν.

Πολλές από αυτές τις πρόσφατες εργασίες βασίζονται στην επιδραστική έννοια του Ντέιβιντ Χάρβεϊ «συσσώρευση μέσω αποστέρευσης», η οποία παρουσιάστηκε στο βιβλίο του *Ο νέος ιμπεριαλισμός* το 2003. Ο Χάρβεϊ επινόησε αυτόν τον όρο καθώς δεν ήταν ικανοποιημένος με τον προσδιορισμό «πρωταρχική». Ο ίδιος, όπως και πολλοί άλλοι πριν από αυτόν, έβλεπε τη συσσώρευση ως συνεχή. Συνοψίζοντας ορισμένες από τις πρόσφατες μελέτες για το θέμα αυτό στο βιβλίο *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, ο Χάρβεϊ σημείωνε ότι «η πρωταρχική συσσώρευση, εν ολίγοις, συνεπάγεται απαλλοτρίωση και υιοθέτηση προϋπαρχόντων πολιτιστικών και κοινωνικών επιτευγμάτων, καθώς και αντιπαράθεση και αντικατάσταση». Αυτό είχε ελάχιστη σχέση με την μπρενεριανή περιγραφή της «πρωταρχικής συσσώρευσης» ως διαδικασίας διάλυσης της φεουδαρχικής «συγχώνευσης» των συντελεστών της

παραγωγής. Οι καπιταλιστές του Μπρένερ δεν «υιοθετούσαν» τίποτα, απαλλάσσονταν, με κάποια συστημική βοήθεια, από τις μη παραγωγικές κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις.

Δυστυχώς, η περιγραφή του Χάρβεϊ για τη «συσσώρευση μέσω αποστέρευσης», ενώ υποσχόταν τόσα πολλά, απέδωσε πολύ λίγα: στο τέλος, έγινε ακόμη πιο διφορούμενη από την περιγραφή του Μαρξ για την «πρωταρχική συσσώρευση». Αν πιστέψουμε την αρχική διατύπωση του Χάρβεϊ, οι καμμένοι καπιταλιστές των αρχών της δεκαετίας του 2000 μόλις και μετά βίας μπορούσαν να βγάλουν χρήματα χωρίς να αποστερήσουν κάποιον από κάτι: τα σχήματα Πόντσι, η κατάρρευση της Επρον, η λεηλασία των συνταξιοδοτικών ταμείων, η άνοδος της βιοπειρατείας, η εμπορευματοποίηση της φύσης, η ιδιωτικοποίηση των κρατικών περιουσιακών στοιχείων, η καταστροφή του κράτους πρόνοιας, η εκμετάλλευση της δημιουργικότητας από τη μουσική βιομηχανία – είναι μόνο μερικά από τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται για να ορίσουν την έννοια στο βιβλίο *Ο νέος ιμπεριαλισμός*. Βλέποντάς το παντού, ο Χάρβεϊ κατέληξε, όπως ήταν αναμενόμενο, στο συμπέρασμα ότι η «συσσώρευση μέσω της αποστέρευσης» είχε γίνει η «κυρίαρχη» μορφή συσσώρευσης στη νέα εποχή. Πώς θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, όταν κάθε δραστηριότητα που δεν ενέπλεκε άμεσα την εκμετάλλευση της εργασίας –ή ακόμη και κάποιες που την ενέπλεκαν– φαινόταν να περιλαμβάνεται αυτόματα σε αυτή την κατηγορία;

Το 2006, ο Μπρένερ έγραψε μια αμφιλεγόμενη κριτική για τον *Νέο Ιμπεριαλισμό*, επιπλήττοντας τον Χάρβεϊ για τον «εξαιρετικά διευρυμένο (και αντιπαραγωγικό) ορισμό της συσσώρευσης μέσω αποστέρευσης», διογκώνοντας την έννοια σε τέτοιο βαθμό

25. Βλέπε Klaus Dörre, «Capitalism, *Landnahme* and Social Time Regimes: An Outline», *Time & Society* τ. 20, αρ. 1, Απρίλιος 2011· «Finance Capitalism, *Landnahme* and Discriminating Precariousness: Relevance for a New Social Critique», *Social Change Review*, τ. 10, αρ. 2, Οκτώβριος 2012. Για τη συμβολή της Φρέιζερ, βλέπε Nancy Fraser και Rahel Jaeggi, *Capitalism: A Conversation in Critical Theory*, Κέιμπριτζ 2018· και Fraser, «Expropriation and Exploitation in Racialized Capitalism: A Reply to Michael Dawson», *Critical Historical Studies*, τ. 3, αρ. 1, Άνοιξη 2016.

που δεν ήταν πλέον χρήσιμη.²⁶ Ομολόγησε ότι βρήκε «ακατανόητο» το συμπέρασμα του Χάρβεϊ σχετικά με την κυριαρχία της αποστέρησης στην καπιταλιστική συσσώρευση. Ήταν όμως έτσι; Θα ήταν πράγματι «ακατανόητο» αν υπέθετε κανείς ότι εξακολουθούσαμε να ζούμε στον καπιταλισμό, κάτι που, τουλάχιστον για τον Μπρένερ του 2006, φαινόταν αδιαμφισβήτητο. Αλλά αν στην πραγματικότητα ο καπιταλισμός είχε τελειώσει και κάποιο άλλο σύστημα που έμοιαζε με φεουδαρχία ήταν μπροστά μας, αυτή η δήλωση θα είχε περισσότερο νόημα.

Σε μεταγενέστερα έργα του, ο Χάρβεϊ θόλωσε λίγο περισσότερο τα νερά, κάνοντας τη «συσσώρευση μέσω της αποστέρησης» τον κύριο μοχλό του νεοφιλελευθερισμού, τον οποίο όρισε ως ένα πολιτικό σχέδιο, αναδιανεμητικό και όχι παραγωγικό στην προοπτική του, που αποσκοπούσε στη μεταφορά πλούτου και εισοδήματος από τον υπόλοιπο πληθυσμό στις ανώτερες τάξεις εντός των εθνών ή από τις φτωχές χώρες στις πλουσιότερες σε διεθνές επίπεδο. Εδώ, δεν υπήρχε καθόλου χώρος για τη φιλική προς τον Μπρένερ ερμηνεία της «συσσώρευσης μέσω της αποστέρησης» ως κάτι που αποσκοπούσε στη δημιουργία συνθηκών καινοτομίας – δηλαδή παραγωγής και δημιουργίας. Χωρίς να το δηλώσει ρητά, ο Χάρβεϊ προσχώρησε αθόρυβα στην άλλη πλευρά της συζήτησης, προσθέτοντας παράλληλα ένα πλήθος άλλων μηχανισμών μεταφοράς πλεονάσματος σε αυτούς που είχε περιγράψει αρχικά ο Γουόλερστριν, όπως την απόσπαση προσόδου γύρω από την πνευματική ιδιοκτησία. Οποιοσδήποτε έχει εντυφώσει στην ορθόδοξη, μπρενερϊανή αντίληψη για την «πρωταρχική συσσώρευση» θα έθετε αμέσως ζήτημα με το βασικό χρονολόγιο των γεγονότων του

Χάρβεϊ. Ακόμη και για τον Γουόλερστριν και τους οπαδούς του, η πρωταρχική συσσώρευση που βασιζόταν στο εμπόριο προηγήθηκε και συνόδευσε την καπιταλιστική συσσώρευση, δεν την αντικατέστησε ούτε την προσπέρασε.²⁷

Από την αρχική διατύπωση της έννοιας από τον Χάρβεϊ στις αρχές της δεκαετίας του 2000, η «συσσώρευση μέσω αποστέρησης» έχει υιοθετηθεί από πολλούς μελετητές, ιδιαίτερα από εκείνους του Παγκόσμιου Νότου, οι οποίοι τη χρησιμοποιούν για να θεωρητικοποιήσουν νέες μορφές εξορυκτισμού των ραντιέρηδων, με τις οποίες οι εταιρείες ασκούν πολιτική επιρροή για να αποκτήσουν γη και ορυκτούς πόρους.²⁸ Υπάρχει μια συγκεκριμένη λογική σε όλα αυτά: πρώτα αποστέρηση, μέσω εξωοικονομικών μέσων, και στη συνέχεια προσοδοχοποίηση, με τη μόχλευση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας –συμπεριλαμβανομένων εκείνων επί των πνευματικών προϊόντων– η οποία μετατοπίζει τη λειτουργία πίσω στο οικονομικό πεδίο. Το ότι βρισκόμαστε σε αυτό το πεδίο, ωστόσο, δεν απο-

27. Την τελευταία δεκαετία, ο Βραζιλιάνος κοινωνιολόγος Ντάνιελ Μπιν (Daniel Bin) παρήγαγε μια πιο προσεκτική περιγραφή των συγκεκριμένων συνθηκών υπό τις οποίες η αποστέρηση οδηγεί σε καπιταλιστική συσσώρευση –ένας συνδυασμός προλεταριοποίησης, εμπορευματοποίησης και αυτού που ο Bin αποκαλεί «κεφαλαιοποίηση»– προκειμένου να τη διακρίνει από τις περιπτώσεις όπου η αποστέρηση έχει αποκλειστικά αναδιανεμητικά αποτελέσματα. Βλέπε Daniel Bin, «So-Called Accumulation by Dispossession», *Critical Sociology*, τ. 44, αρ. 1, Ιανουάριος 2018· και το έργο του «Dispossessions in Historical Capitalism: Expansion or Exhaustion of the System?», *International Critical Thought*, τ. 9, αρ. 2, Μάιος 2019.

28. Για μια σύντομη επισκόπηση, βλέπε Verónica Gago και Sandro Mezzadra, «A Critique of the Extractive Operations of Capital: Toward an Expanded Concept of Extractivism», *Rethinking Marxism*, τ. 29, αρ. 4, 2017, σ. 574-91.

26. Brenner, «What Is, and What Is Not, Imperialism?»

τελεί εγγύηση ότι βρισκόμαστε σε κανονικό καπιταλισμό. Εκτός από τα ουρυχεία και τη γεωργία, όπου πρέπει να οργανωθούν κάποιες παραγωγικές ή τουλάχιστον εξορυκτικές δραστηριότητες, η καπιταλιστική τάξη εμφανίζεται να καρπώνεται απλώς την πρόσοδο και να απολαμβάνει μια ζωή πολυτελείας, όπως οι γαιοκτήμονες της φεουδαρχικής εποχής. «Αν όλοι προσπαθούν να ζήσουν από την πρόσοδο και κανείς δεν επενδύει στην παραγωγή», έγραφε ο Χάρβεϊ το 2014, «τότε ξεκάθαρα ο καπιταλισμός οδεύει σε κρίση».²⁹ Αλλά τι είδους κρίση; Ο ίδιος ο Χάρβεϊ δεν φλερτάρει με νεοφεουδαρχικές φαντασιώσεις –τουλάχιστον όχι ακόμα– αλλά η ανάλυσή του για τον σύγχρονο καπιταλισμό καθιστά εύκολο ένα προφανές συμπέρασμα: πρόκειται για καπιταλισμό μόνο κατ' όνομα, η πραγματική οικονομική του λογική είναι πολύ πιο κοντά στη φεουδαρχική. Ποιο άλλο συμπέρασμα θα μπορούσε να αντλήσει κανείς από τον ισχυρισμό του Χάρβεϊ, ήδη από το 2003, ότι η αναδιανεμητική αποστέρηση έχει ξεπεράσει την παραγωγική εκμετάλλευση;

Γνωσιακά πλήθη

Ένα παρόμοιο μήνυμα θα μπορούσε να βρεθεί στο έργο εκείνων των Ιταλών και Γάλλων θεωρητικών που προαναγγέλλουν την ανάδυση του «γνωσιακού καπιταλισμού» – ενός ακόμη καπιταλισμού μόνο κατ' όνομα.³⁰ Εμπνευσμένοι από το έργο του Τόνι

Νέγκρι και άλλων Ιταλών εργατιστών³¹, αυτοί οι στοχαστές ο Κάρλο Βερτσελόνε (Carlo Vercellone) και ο Γιαν Μουλιέ-Μπουτάν (Yann Moulier-Boutang) είναι από τους πιο γνωστούς) υποστηρίζουν ότι το πλήθος, ο διάδοχος της εργατικής τάξης, οπλισμένο με τις τελευταίες τεχνολογίες της πληροφορικής, είναι επιτέλους ικανό για αυτόνομη ύπαρξη. Από αυτή την άποψη, το κεφάλαιο δεν μπορεί –και δεν θέλει– να ελέγχει την παραγωγή, μεγάλο μέρος της οποίας συμβαίνει πλέον με έναν τρόπο που έχει έναν ιδιαίτερα διανοητικό χαρακτήρα πέρα από τις πύλες του τεύλοριστικού εργοστασίου, το οποίο δεν υπάρχει πια (τουλάχιστον στην Ιταλία και τη Γαλλία).³² Οι σημερινοί καπιταλιστές απλώς εγκαθιδρύουν τον έλεγχο επί των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, ενώ παράλληλα προσπαθούν να περιορίσουν το τι μπορεί να κάνει το ατίθασο πλήθος με τις νεοαποκτηθείσες επικοινωνιακές ελευθερίες του. Δεν πρόκειται για τους καπιταλιστές της φορντιστικής εποχής που είχαν εμμονή με την καινοτομία· πρόκειται για τεμπέλικους ραντιέρηδες, που παρασιτούν ολοκληρωτικά εις βάρος της δημιουργικότητας των μαζών. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, είναι εύκολο να σκεφτεί κανείς ότι ένα είδος τεχνοφεουδαρχίας είναι ήδη προ των πυλών: αν τα μέλη του πλήθους είναι πραγματικά εκείνα που κάνουν όλη τη δουλειά και χρησιμοποιούν ακόμη και τα δικά τους μέσα παραγωγής, με την

να μας αποθαρρύνει. Για την τοποθέτηση του σχετικά με τον όρο, βλ. κεφάλαιο 5 του *Marx, Capital, and the Madness of Economic Reason*, Λονδίνο 2017.

29. David Harvey, *Δεκαεφτά αντιφάσεις και το τέλος του καπιταλισμού*, Μεταίχιμο, 2015.

30. Βλέπε Yann Moulier-Boutang, *Cognitive Capitalism*, Κέμπριτζ 2011· Carlo Vercellone, «From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism», *Historical Materialism*, τ. 15, αρ. 1, Ιανουάριος 2007. Το γεγονός ότι ο ίδιος ο Χάρβεϊ έχει ανάμεικτα συναισθήματα για τον «γνωσιακό καπιταλισμό» δεν θα πρέπει

31. (σ.τ.ε.) Αναφέρεται στο πολιτικό ρεύμα του ιταλικού *operaismo*.

32. Το βλέμμα αυτών των θεωρητικών συνήθως δεν εκτείνεται πέρα από τη Δυτική Ευρώπη, με μερική εξαίρεση τον Μουλιέ-Μπουτάν, ο οποίος είναι ειδικός στην αφρικανική αποικιακή και μετα-αποικιακή οικονομική ιστορία.

έννοια των υπολογιστών και του λογισμικού ανοιχτού κώδικα, τότε το να μιλάμε για καπιταλισμό μοιάζει με κακόγουστο αστείο.

Μια πτυχή της αντίληψης περί «γνωσιακού καπιταλισμού» έχει ιδιαίτερη σημασία για τις σύγχρονες συζητήσεις σχετικά με τη λογική –φεουδαρχική ή καπιταλιστική– της σημερινής ψηφιακής οικονομίας. Βασιζόμενοι στην παράδοση του ιταλικού εργατισμού, ο Βερτσελόνε και οι συνοδοιπόροι του έχουν διατυπώσει την υπόθεση περί της απαξίωσης της διευθυντικής τάξης, η οποία υποτίθεται ότι έχει νικηθεί από τη δημιουργικότητα του πλήθους. Τα αφεντικά μπορεί να είχαν κάποιο ρόλο στον φορντισμό, αλλά οι σύγχρονοι γνωσιακοί εργαζόμενοι δεν τους χρειάζονται πια. Αυτό εκλαμβάνεται ως ένδειξη ότι η κίνηση από την τυπική στην πραγματική υπαγωγή –δηλαδή από την απλή ενσωμάτωση της εργασίας στις καπιταλιστικές σχέσεις στον δομικό μετασχηματισμό της σύμφωνα με τις καπιταλιστικές επιταγές– έχει πλέον αντιστραφεί, με τον καπιταλισμό να κινείται προς τα πίσω. Η φεουδαρχία γίνεται ορατή, ακόμη και αν αυτοί οι θεωρητικοί ευελπιστούν ότι ο κομμουνισμός θα καταφτάσει πρώτος.

Όπως έχει επισημάνει ο Τζωρτζ Καφέντζις (George Caffentzis) σε μια οξυδερκή κριτική του, η πιθανώς ασήμαντη συμμετοχή των μάντζερ στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας δεν αποτελεί από μόνη της απόδειξη ότι τα έσοδα που καταγράφουν οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις έρχονται με τη μορφή προσόδου και όχι κέρδους.³³ Εξάλλου, υπάρχουν πολλές καπιταλιστικές επιχειρήσεις που είναι σχεδόν πλήρως αυτοματοποιημένες, χωρίς μάντζερ και χωρίς εργάτες. Θα πρέπει γι' αυτό να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην κατηγο-

ρία των ραντιέρηδων; Η απάντηση των θεωρητικών του γνωσιακού καπιταλισμού φαίνεται να είναι «ναι»: τέτοιου είδους επιχειρήσεις αναγκαστικά παρασιτούν εις βάρος κάποιου πράγματος, ίσως να ξεζουμίζουν ένα χαρτοφυλάκιο πατεντών, μια εκμετάλλευση ακινήτων ή τη Γενική Διάνοια της ανθρωπότητας ως τέτοια. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, ένα αυτοματοποιημένο πλυντήριο αυτοκινήτων.³⁴ Υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι δεν είναι καπιταλιστικό απλώς και μόνο επειδή δεν απασχολεί κανέναν, και επομένως δεν παράγει υπεραξία; Ή επειδή χρησιμοποιήθηκαν μερικοί αλγόριθμοι προκειμένου να αυτοματοποιηθεί το πλυντήριο αυτοκινήτων – χρησιμοποιώντας αναμφίβολα νεκρή εργασία και συσσωρευμένη γνώση προηγούμενων γενεών, και ίσως μια ή δυο πατέντες;

Μάλλον όχι. Σύμφωνα με τα γραπτά του ίδιου του Μαρξ σχετικά με την εξίσωση των κερδών σε διαφορετικά αυτοματοποιημένες επιχειρήσεις και κλάδους, το πλυντήριο αυτοκινήτων απλώς απορροφά την υπεραξία που παράγεται αλλού στην οικονομία. Το να παρουσιάζουμε αυτές τις αυτοματοποιημένες επιχειρήσεις ως «ραντιέρηδες» και όχι ως πραγματικούς καπιταλιστές, είναι σαν να απογυμνώνουμε από την ουσία της την περιγραφή του Μαρξ για τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό. Είναι ακριβώς η συνεχής προσπάθεια για αυτοματοποίηση –για μείωση του κόστους και αύξηση της κερδοφορίας– που ευθύνεται για τη συνεχή ροή κεφαλαίου προς τις πιο παραγωγικές επιχειρήσεις. Ο εργατισμός, ο διανοητικός ακρογωνιαίος λίθος της θεωρίας του γνωσιακού καπιταλισμού, παραμένει παγιδευμένος στην επιστημολογία του ανθρώπου

33. Βλ. κεφάλαιο 5 στο George Caffentzis, *In Letters of Blood and Fire: Work, Machines, and the Crisis of Capitalism*, Όκλαντ 2012.

34. Το παράδειγμα αυτό προέρχεται από το Bryan Parkhurst, «Digital Information and Value: A Response to Jakob Rigi», *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, τ. 17, αρ. 1, Φεβρουάριος 2019, σ. 72-85.

εργάτη: αν δεν υπάρχουν εργάτες, οι Ιταλοί θεωρητικοί διατυπώνουν την υπόθεση ότι δεν υπάρχει καπιταλιστική παραγωγή και ότι πλέον κυριαρχεί η πρόσοδος. Σε αυτού του είδους τις αναφορές, ο «καπιταλισμός» μπορεί να υπάρχει ως ταμπέλα, αλλά ήδη βρισκόμαστε στην ουδέτερη ζώνη μεταξύ φεουδαρχίας και οικοτεχνίας (putting-out system) (ο ίδιος ο Βερτσελόνε έχει επισημάνει την ομοιότητα).

4. Ψηφιακά πλούτη

Οι θεωρητικοί της τεχνοφεουδαρχίας συμερίζονται την υπόθεση του γνωσιακού καπιταλισμού ότι υπάρχει κάτι στον χαρακτήρα των δικτύων πληροφοριών και δεδομένων που ωθεί την ψηφιακή οικονομία προς την κατεύθυνση της φεουδαρχικής λογικής της προσόδου και της αποστέρησης, αντί της καπιταλιστικής λογικής του κέρδους και της εκμετάλλευσης. Ποιο είναι αυτό το κάτι; Μια προφανής εξήγηση παραπέμπει στην τεράστια ανάπτυξη των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και στις ιδιόμορφες σχέσεις εξουσίας που θεσπίζουν. Ήδη από το 1995, ο Πίτερ Ντράχος (Peter Drahos), ένας Αυστραλός νομικός, προειδοποιούσε για τη διαφαινόμενη «φεουδαρχία της πληροφορίας». Στο πρώτο μισό του άρθρου του φαντάζεται τον κόσμο του 2015 –πέφτοντας σχεδόν σε όλα μέσα–, ενώ στο δεύτερο μισό ο Ντράχος υποστηρίζει ότι η επέκταση των πατεντών σε αφηρημένα αντικείμενα, όπως οι αλγόριθμοι, θα έχει ως αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό της ιδιωτικής και αυθαίρετης εξουσίας.³⁵ (Ομοί-

ως, η κριτική του Σουπιό στη φεουδαρχία υποστηρίζει ότι τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας επέτρεψαν τον τυπικό διαχωρισμό της ιδιοκτησίας των αντικειμένων από τον έλεγχό τους – μια αναδρομή στο παρελθόν.)

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της ψηφιακής οικονομίας που φαίνεται να ταυριάζει με τα φεουδαρχικά μοντέλα –ιδιαίτερα με τη μαρξική εκδοχή του τρόπου παραγωγής– είναι ο παράξενος, σχεδόν κρυφός τρόπος με τον οποίο οι χρήστες των ψηφιακών υπηρεσιών αναγκάζονται να αποχωριστούν τα δεδομένα τους. Όπως όλοι γνωρίζουμε, η χρήση των ψηφιακών τεχνουργημάτων παράγει ίχνη δεδομένων, ορισμένα από τα οποία στη συνέχεια συγκεντρώνονται και ενδεχομένως να αποφέρουν πληροφορίες που μπορούν να βοηθήσουν στη βελτίωση των υφιστάμενων υπηρεσιών, στην τελειοποίηση των μοντέλων μηχανικής εκμάθησης και στην εκπαίδευση της τεχνητής νοημοσύνης ή να χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση και την πρόβλεψη της συμπεριφοράς μας, τροφοδοτώντας την ηλεκτρονική αγορά της συμπεριφορικής διαφήμισης. Οι άνθρωποι είναι το κλειδί για την ενεργοποίηση των διαδικασιών συλλογής δεδομένων που πλαισιώνουν αυτά τα ψηφιακά αντικείμενα. Χωρίς εμάς, πολλά από τα αρχικά ίχνη δεδομένων δεν θα παράγονταν ποτέ. Στις μέρες μας, τα δημιουργούμε συνεχώς, όχι μόνο όταν ανοίγουμε τα προγράμματα περιήγησης, όταν χρησιμοποιούμε εφαρμογές παιχνιδιών ή όταν κάνουμε διαδικτυακές αναζητήσεις, αλλά με αμέτρητους τρόπους στους χώρους εργασίας, στα αυτοκίνητα, στα σπίτια μας – ακόμη και στις έξυπνες τουαλέτες μας.

Τι ακριβώς συμβαίνει εδώ, από πλευράς καπιταλισμού; Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί, μαζί με τους θεωρητικούς του γνωσιακού καπιταλισμού, ότι οι χρήστες

35. Βλέπε Peter Drahos, «Information Feudalism in the Information Society», *The Information Society*, τ. 11, αρ. 3, Απρίλιος 1995. Drahos και John Braithwaite, *Information Feudalism: Who Owns the Knowledge Economy?*, Abingdon 2002.

είναι στην πραγματικότητα εργαζόμενοι και ότι οι τεχνολογικές πλατφόρμες ζουν από την «δωρεάν ψηφιακή εργασία» μας. Χωρίς την αλληλεπίδρασή μας με όλα αυτά τα ψηφιακά αντικείμενα, δεν θα υπήρχαν πολλές ψηφιακές διαφημίσεις προς πώληση και η κατασκευή προϊόντων τεχνητής νοημοσύνης θα γινόταν πιο ακριβή.³⁶ Μια άλλη άποψη, κορυφαία εκπρόσωπος της οποίας είναι η Σοσάνα Ζούμποφ (Shoshana Zuboff), συγκρίνει τις ζωές των χρηστών με τα παρθένα εδάφη μιας μακρινής, μη καπιταλιστικής χώρας, που απειλούνται από τις εξορκτικές επιχειρήσεις των ψηφιακών κολοσσών. Καταδικασμένοι σε «ψηφιακή αποστέρωση», όπως το θέτει η ίδια στο *The Age of Surveillance Capitalism* (2018), «είμαστε οι ιθαγενείς λαοί των οποίων οι σιωπηρές αξιώσεις αυτοδιάθεσης έχουν εξαφανιστεί από τους χάρτες της ίδιας μας της εμπειρίας».³⁷ Για λόγους σαφήνειας, αυτό δεν είναι ακριβώς το E-X-E (Εμπόρευμα-Χρήμα-Εμπόρευμα) του Μαρξ. Αλλά η αίσθηση είναι σαφής.

Η Ζούμποφ παίρνει αποστάσεις από τις θεωρίες περί «ψηφιακής εργασίας» – στην πραγματικότητα, από την εξέταση της εργασίας συνολικά. Αντίστοιχα, δεν έχει να

πει πολλά για την εκμετάλλευση· οι καπιταλιστές της επιτήρησης, όπως φαίνεται, δεν ασχολούνται και πολύ με αυτό.³⁸ Αντ' αυτού, επικαλείται τη «συσσώρευση μέσω αποστέρωσης» του Χάρβεϊ, παρουσιάζοντάς την ως μια συνεχή διαδικασία. Η Ζούμποφ αναλύει διεξοδικά τις περίπλοκες διαδικασίες της Google για την εξαγωγή και απαλλοτρίωση των δεδομένων των χρηστών. Ο όρος «αποστέρωση» (dispossession) εμφανίζεται σχεδόν εκατό φορές στο βιβλίο, συχνά σε πρωτότυπους συνδυασμούς με άλλους όρους – «κύκλος αποστέρωσης», «συμπεριφορική αποστέρωση», «αποστέρωση της ανθρώπινης εμπειρίας», «βιομηχανία της αποστέρωσης» και «μονομερής αποστέρωση πλεονάσματος». Παρ' όλη την υσιπετή γλώσσα που χρησιμοποιεί για τους χρήστες ως «ιθαγενείς λαούς», το *The Age of Surveillance Capitalism* δεν αφήνει αμφιβολίες ότι η «αποστέρωση» επιτυγχάνεται μέσω της σύγχρονης τεχνολογίας και σε βιομηχανική κλίμακα – πράγμα που υποτίθεται ότι την κάνει να μοιάζει καπιταλιστική. Για την Ζούμποφ, ωστόσο, ο «καπιταλισμός» είναι κάτι που «διαπράττουν» οι εταιρείες, όπως ένα ολίσθημα ή ένα έγκλημα. Αν και η διατύπωση ακούγεται παράξενη, είναι ωστόσο μια ακριβής απόδοση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον συγκεκριμένο -ισμό: σε γενικές γραμμές, ο «καπιταλισμός» είναι αυτό που συμβαίνει στους ανθρώπους όταν οι εταιρείες κάνουν πράγματα.

Διαβάζοντας τις γλαφυρές περιγραφές της Ζούμποφ για τη συμβολική και συναισθηματική βία, την εξαπάτηση και την απαλλοτρίωση που ωθούν την ψηφιακή οικονομία της Google, θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί γιατί την ονομάζει «καπιτα-

36. Η θέση ότι «οι χρήστες είναι εργαζόμενοι» έχει επίσης υποστηριχθεί από τον Γκλεν Γουάλ, ο οποίος συνέγραψε ένα πολυσυζητημένο άρθρο για την «εργασία δεδομένων» με τον ειδήμονα της τεχνολογίας Τζάρον Λανιέρ (Jaron Lanier) και άλλους. Βλέπε Imanol Arrieta-Ibarra κ.ά., «Should We Treat Data as Labour? Moving Beyond “Free”», *American Economic Association Papers & Proceedings*, τ. 108, Μάιος 2018. Βλέπε επίσης Carlo Vercellone, «Les plateformes de la gratuité marchande et la controverse autour du Free Digital Labor: une nouvelle forme d'exploitation?», *Open Journal in Information Systems Engineering*, τ. 1, αρ. 2, 2020.

37. Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, Νέα Υόρκη 2019.

38. Ενώ η Ζούμποφ γράφει ότι η Google «εκμεταλλεύεται την πληροφορία» ή ότι «εκμεταλλεύεται την ανακάλυψη του συμπεριφορικού πλεονάσματος», δεν εννοεί εδώ την καπιταλιστική εκμετάλλευση.

λισμό της επιτήρησης» και όχι «φεουδαρχία της επιτήρησης». Στην πρώτη κιόλας σελίδα του βιβλίου γράφει για «μια παρασιτική οικονομική λογική» – όχι και τόσο μακριά από την περίφημη ανάλυση του Λένιν για τα κέρδη των ραντιέρηδων που στηρίζουν τον «ιμπεριαλιστικό παρασιτισμό».³⁹ Το βιβλίο *The Age of Surveillance Capitalism* φλερτάρει με τη διατύπωση «φεουδαρχικό» σε μερικά σημεία, χωρίς ποτέ να την υιοθετεί πλήρως. Με μια πιο προσεκτική εξέταση, ωστόσο, το οικονομικό σύστημα που περιγράφει δεν είναι ούτε καπιταλισμός ούτε φεουδαρχία. Είναι αυτό που θα μπορούσε κανείς να αποκαλέσει, ελλείψει καλύτερου όρου, *user-ism* (χρηστ-ισμός) – σε άμεση αναλογία με τον ιταλικό εργατισμό. Οι Ιταλοί δεν μπορούσαν να φανταστούν πώς καπιταλιστικές επιχειρήσεις που δεν διαθέτουν μισθωτή εργασία και πρόσοδο θα μπορούσαν να αποκομίσουν καπιταλιστικά κέρδη απλώς προσελκύοντας υπεραξία που παράγεται αλλού. Ως αποτέλεσμα, κατέληξαν να εισάγουν τραβηγμένες έννοιες όπως η «ελεύθερη ψηφιακή εργασία». Η Ζούμποφ, με τη σειρά της, δεν μπορεί να φανταστεί ότι η ανθρώπινη εμπειρία, που συμπυκνώνεται σε δεδομένα τα οποία απαλλοτριώνονται από τον χρήστη στο σημείο επαφής με τα ψηφιακά τεχνουργήματα, δεν είναι ο κύριος μοχλός πίσω από τα υπέρτοκα κέρδη της Google.

39. «Το εισόδημα των ραντιέρηδων είναι πέντε φορές μεγαλύτερο από το εισόδημα που προέρχεται από το εξωτερικό εμπόριο της μεγαλύτερης “εμπορικής” χώρας στον κόσμο! Αυτή είναι η ουσία του ιμπεριαλισμού και του ιμπεριαλιστικού παρασιτισμού», Β.Ι. Λένιν, «Ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού», Άπαντα τ. 27, Σύγχρονη Εποχή, 1980. Κατά ειρωνικό τρόπο, το 2004 η Ζούμποφ είχε γράψει ένα άρθρο που υιοθετούσε το νεοφεουδαρχικό πλαίσιο: «From Subject to Citizen», *Fast Company*, 1η Μαΐου 2004.

Ο *χρηστ-ισμός* προϋποθέτει ότι, από την Google μέχρι το Facebook, το μεγαλύτερο μέρος των κερδών αυτών των επιχειρήσεων προέρχεται από την απαλλοτρίωση των δεδομένων των χρηστών. Αλλά είναι έτσι; Θα μπορούσαν να υπάρχουν άλλες ερμηνείες; Ακόμα και αν υπάρχουν, η Ζούμποφ δεν τις εξετάζει, παραθέτοντας μόνο στοιχεία που επιβεβαιώνουν την υπάρχουσα θέση της: οι χρήστες δίνουν δεδομένα στη Google, η Google χρησιμοποιεί τα δεδομένα για την εξατομίκευση της διαφήμισης και τη δημιουργία υπηρεσιών νέφους έντασης δεδομένων (ένα σημαντικό μέρος της επιχειρηματικής δραστηριότητας της Google, για το οποίο η Ζούμποφ λέει ελάχιστα). Επομένως, πρέπει να είναι η σύνδεση μεταξύ χρήστη-δεδομένων-διαφήμισης που ευθύνεται για τα απροσδόκητα κέρδη της Google. Τι άλλο θα μπορούσε να είναι, δεδομένου ότι δεν εξετάζει καμία άλλη πτυχή των δραστηριοτήτων της Google;

Η Google ως εταιρεία

Για να γίνει πιο ευκρινές το επιχειρηματικό μοντέλο της Google, ας το συγκρίνουμε με το Spotify, την υπηρεσία streaming μουσικής από τη Σουηδία. Τα δύο μοντέλα είναι κάπως παρόμοια: ενώ το Spotify έχει χρήστες που πληρώνουν και αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων του, έχει επίσης πολλούς χρήστες που δεν πληρώνουν. Οι τελευταίοι μπορούν να στριμάρουν μουσική δωρεάν, αλλά μεταξύ μερικών τραγουδιών πρέπει να ακούνε διαφημίσεις. Παρά την πρόσφατη αστρονομική απόδοση της μετοχής του, το Spotify δεν είναι κερδοφόρο: το 2020, έχασε 810 εκατομμύρια δολάρια. Αντίθετα, τα κέρδη της Alphabet, της μητρικής εταιρείας της Google, το 2020 έφτασαν τα 41 δισεκατομμύρια δολάρια, μεγάλο μέρος των οποίων προέρχεται από

τη διαφημιστική επιχειρηματική δραστηριότητα της Google. Στην πραγματικότητα, το Spotify αιμορραγεί όσον αφορά τη ρευστότητα ήδη από την ίδρυσή του: μεταξύ 2006 και 2018, το τελευταίο έτος που είναι διαθέσιμα τέτοια συνολικά στοιχεία, ξόδεψε 10 δισεκατομμύρια δολάρια σε συμφωνίες χορήγησης αδειών, πληρώνοντας μουσικές εταιρείες και, εντέλει, καλλιτέχνες, για να μπορεί να στριμάρει τους καταλόγους τους.

Τώρα, σε ποιον επιχειρησιακό κλάδο δραστηριοποιείται το Spotify; Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι πουλάει ένα πολύ ιδιόμορφο εμπόρευμα: μια μοναδική, εξατομικευμένη εμπειρία χρήστη που παρέχει πρόσβαση σε πραγματικό χρόνο σε μια σχεδόν ατέρμονη συλλογή μουσικής. Ίδου η άποψη ενός οξυδερκούς αναλυτή: Το Spotify είναι «παραγωγός ενός νέου εμπορεύματος, της επώνυμης μουσικής εμπειρίας», στο οποίο «η μουσική (εμπορευματοποιημένη ως άδεια χρήσης) είναι απλώς μία από τις πολλές εισροές, αν και η πιο σημαντική».⁴⁰ Ναι, το Spotify προσφέρει μερικά από αυτά τα εμπορεύματα σε χρήστες που δεν πληρώνουν, αλλά το κάνει επειδή έχει βρει έναν έξυπνο τρόπο να πουλήσει ένα άλλο, βασισμένο στη διαφήμιση, εμπόρευμα σε κάποιον άλλο – το δεύτερο θα ήταν αδύνατο χωρίς το πρώτο. Υπάρχει άφθονη εξαγωγή δεδομένων. Το Spotify παράγει εξατομικευμένες λίστες αναπαραγωγής για τους χρήστες του κάθε εβδομάδα παρακολουθώντας τις ακουστικές τους συνήθειες. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε επίσης τη ση-

μασία των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας για το επιχειρηματικό του μοντέλο. Θα πρέπει, ωστόσο, το επιχειρηματικό μοντέλο του Spotify να εξηγηθεί εστιάζοντας μόνο στην εξαγωγή δεδομένων, αγνοώντας το γεγονός ότι η καπιταλιστική επιχείρηση παράγει κάτι; Κάνει τέτοιο θα σήμαινε πως παραβλέπουμε το γεγονός ότι όλα αυτά τα δεδομένα είναι απλώς ένα πρόσθετο στοιχείο στην κύρια επιχειρηματική δραστηριότητα του Spotify: το μοναδικό εμπόρευμα «μουσική και επώνυμη εμπειρία». Οι απεχθείς ραντιέρηδες σε αυτό το μοντέλο είναι οι μουσικές εταιρείες – το Spotify είναι ένας πιστοποιημένος καπιταλιστής όπως ήταν ο Χένρυ Φορντ.

Ας επιστρέψουμε στην Google. Και αυτή παράγει ένα εμπόρευμα – πρόσβαση σε πραγματικό χρόνο σε τεράστιες ποσότητες ανθρώπινης γνώσης – αλλά, σε αντίθεση με το Spotify, το εμπόρευμα της Google είναι πολύ φθηνότερο στην παραγωγή του. Γιατί έτσι; Επειδή η Google δεν πληρώνει τους εκδότες και τους δημιουργούς περιεχομένου των οποίων τις σελίδες «ευρετηριάζει» προκειμένου να παράγει αυτό το εμπόρευμα, τουλάχιστον όχι με τον ίδιο τρόπο που το Spotify πληρώνει τις μουσικές εταιρείες. Η Google, σε αντίθεση με το Spotify, δεν προσφέρει μια διαφορετική εμπειρία αναζήτησης χωρίς διαφημίσεις στους χρήστες που πληρώνουν. Ο αδελφικός της ιστότοπος, το YouTube, το κάνει έναντι μηνιαίας αμοιβής. Ακριβώς όπως και το Spotify με τους χρήστες που δεν πληρώνουν, η Google παρέχει δωρεάν το εμπόρευμα «αναζήτηση», το οποίο, με τη σειρά του, καθιστά δυνατή την πώληση ενός άλλου, εξαιρετικά κερδοφόρου εμπορεύματος στους διαφημιστές: την πρόσβαση στην οθόνη και την προσοχή των χρηστών της. Υπάρχουν ένα σωρό τρόποι με τους οποίους τεράστιοι όγκοι προσωπικών δεδομένων, που εξάγονται κρυφά,

40. Rasmus Fleischer, «If the Song Has No Price, Is It Still a Commodity? Rethinking the Commodification of Digital Music», *Culture Unbound*, τ. 9, αρ. 2, Οκτώβριος 2017. Εφόσον η πλατφόρμα πρέπει να πληρώνει τόσα πολλά για χορήγηση αδειών, σημειώνει ο Φλάισερ (Fleischer), «η υποτίμηση της ηχογραφημένης μουσικής θα ήταν προς το συμφέρον του Spotify».

μπορούν να προσδώσουν σε αυτό το διαφημιστικό εμπόρευμα ακόμα μεγαλύτερη αξία. Αλλά τίποτα από όλα αυτά δεν θα είχε σημασία αν η Google έπρεπε πραγματικά να πληρώσει ένα τέλος για την ευρετηρίαση κάθε περιεχομένου που εμφανίζει στην πρώτη σελίδα των αποτελεσμάτων αναζήτησης, δίπλα στις διαφημίσεις που την καθιστούν τόσο εξωφρενικά κερδοφόρα.

Το βιβλίο *The Age of Surveillance Capitalism* έχει έκταση 704 σελίδες, αλλά η Ζούμποφ αφιερώνει μόλις δύο προτάσεις, σε διαφορετικά αποσπάσματα που εξετάζουν άλλα θέματα, σε αυτό το προπατορικό αμάρτημα στην καρδιά του επιχειρηματικού μοντέλου της Google. Το αποδέχεται ως κάτι το αυτονόητο, γράφοντας απλώς για «ευρετηριασμένες πληροφορίες που ο ανιχνευτής ιστού της Google είχε ήδη πάρει από άλλους χωρίς πληρωμή». Είναι εύκολο να καταλάβει κανείς γιατί αυτό δεν ανταποκρίνεται στον ορισμό της αποστέρησης που δίνει η ίδια η Ζούμποφ: δεν εμπλέκονται χρήστες. Οι πραγματικές καπιταλιστικές λειτουργίες της Google δεν ενδιαφέρουν επομένως τον *χρηστ-ισμό*. Ωστόσο, η εστίαση στους χρήστες και τα δεδομένα τους εδώ είναι σαν να εστιάζουμε στις εξατομικευμένες λίστες αναπαραγωγής του Spotify εις βάρος των πληρωμών δικαιωμάτων: οι πρώτες δεν είναι εντελώς ασήμαντες –κάνουν τους χρήστες να επιστρέφουν– αλλά, στη μεγάλη εικόνα, η επεξηγηματική τους δύναμη χωριά σε σημασία σε σύγκριση με τις δεύτερες.

Παραδόξως, η τεράστια επιτυχία του επιχειρηματικού μοντέλου της Google υποδηλώνει ότι το περιβάλλον στο οποίο δραστηριοποιείται δεν ορίζεται από τη «φεουδαρχία της πληροφορίας» αλλά, μάλλον, από τον «κομμουνισμό της πληροφορίας». Με αυτόν τον τρόπο ο υψηλός, σχεδόν σοσιαλιστικός στόχος της «οργάνωσης όλης

της παγκόσμιας γνώσης» θα μπορούσε να δικαιολογήσει την απεριόριστη, χωρίς αμοιβή ευρετηρίαση των πληροφοριών που παράγονται από άλλους, σαν να μην υπάρχουν δικαιώματα ιδιοκτησίας, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων που σχετίζονται με την πρόσβαση και τη χρήση. Το πρόβλημα με την περιγραφή της Ζούμποφ για τον «καπιταλισμό της επιτήρησης» που έχει εμμονή με την αποστέρηση είναι ότι είναι θεμελιωδώς ανίκανη να κατανοήσει πώς ακριβώς θα μπορούσε να λειτουργήσει μια μη καπιταλιστική ψηφιακή οικονομία στο μέλλον. Ως αποτέλεσμα, δεν έχει καμία ριζοσπαστική πολιτική ατζέντα εκτός από κάποια αόριστα φιλελεύθερα αιτήματα για απροσδιόριστα πράγματα όπως το «δικαίωμα στο μέλλον».

Παθολογικοποιώντας τη συνεχιζόμενη εξορμητική πλευρά του σύγχρονου ψηφιακού καπιταλισμού, η κριτική της Ζούμποφ κανονικοποιεί πλήρως τη μη εξορμητική του διάσταση. Ο ουτοπικός της ορίζοντας δεν εκτείνεται πολύ πέρα από την απαίτηση ενός κόσμου στον οποίο η Google, έχοντας εγκαταλείψει τη διαφήμιση και τη συναφή εξαγωγή δεδομένων, θα άρχιζε απλώς να χρεώνει για τις υπηρεσίες αναζήτησης που προσφέρει, μια επιλογή που το Facebook φέρεται ήδη να εξετάζει. Το γεγονός ότι αυτό θα κανονικοποιούσε αθέλητα όλη την «ψηφιακή αποστέρηση» που συμβαίνει στο στάδιο της ευρετηρίασης, εδραιώνοντας την εξουσία της Google και την επιρροή της στο θεσμικό φαντασιακό της κοινωνίας, ελάχιστα απασχολεί την Ζούμποφ. Εξάλλου, για τον *χρηστ-ισμό*, το πρόβλημα με τον «καπιταλισμό της επιτήρησης» είναι η επιτήρηση των χρηστών-καταναλωτών, όχι ο καπιταλισμός καθεαυτός.

5. Εξακολουθεί να είναι καπιταλισμός;

Μέχρι πρόσφατα, το μεγαλύτερο μέρος της σοβαρής βιβλιογραφίας για τη νεο- και την τεχνοφουδαρχία από την αριστερά την προσέγγιζε –όπως οι Νέκελ και Σουπιό– ως κοινωνικοπολιτικό και όχι ως οικονομικό σύστημα. Η δημοσίευση του *Techno-féodalisme* από τον Γάλλο οικονομολόγο Σεντρικ Ντουράν (Cédric Durand) αντιπροσωπεύει την πιο βίωσιμη προσπάθεια μέχρι τώρα για μια σοβαρή εξέταση των σχετικών οικονομικών λογικών.⁴¹ Ο Ντουράν κέρδισε τη φήμη του με το *Fictitious Capital* (2014), μια διεισδυτική ανάλυση των σύγχρονων χρηματοοικονομικών. Σε αντίθεση με τις υποθέσεις ορισμένων αριστερών, ο Ντουράν υποστήριξε ότι οι χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες δεν χρειάζεται να είναι «ληστρικές»: σε ένα σύστημα που λειτουργεί καλά, θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην προώθηση της καπιταλιστικής παραγωγής, διευκολύνοντας, για παράδειγμα, την προχρηματοδότηση. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, αυτό το φιλικό προς τη συσσώρευση χαρακτηριστικό των σύγχρονων χρηματοοικονομικών –ο Ντουράν το ονομάζει απλώς «καινοτομία»– ξεπεράστηκε από δύο πιο δυσίωνες δυναμικές. Η πρώτη, που έχει τις ρίζες της στη λογική της αποστέρησης όπως τη θεωρητικοποίησε ο Χάρβεϊ, αφορούσε ισχυρά χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που αξιοποιούσαν τις διασυνδέσεις τους με το κράτος για να ανακατευθύνουν περισσότερο δημόσιο χρήμα προς τα ίδια. Εδώ επιστρέφουμε στα «εξωοικονομικά» μέσα εξαγωγής ή, ακριβέστερα, αναδιανομής της αξίας, που υποστηρίζονταν από τους στενούς δεσμούς μεταξύ της Wall Street και της Ουάσιν-

γκτον. Η δεύτερη δυναμική, που έχει τις ρίζες της στη λογική του παρασιτισμού όπως τη θεωρητικοποίησε ο Λένιν στην ανάλυσή του για τον ιμπεριαλισμό, αναφερόταν στις διάφορες πληρωμές –τόκους, μερίσματα, αμοιβές διαχείρισης– που οι μη χρηματοπιστωτικές εταιρείες πρέπει να καταβάλλουν στις χρηματοπιστωτικές εταιρείες, οι οποίες βρίσκονται εντελώς έξω από την παραγωγική διαδικασία.

Σύμφωνα με τον Ντουράν, τα μέτρα διάσωσης που ακολούθησαν τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 επιτάχυναν τη δυναμική της αποστέρησης και του παρασιτισμού, καταστέλλοντας τη δυναμική της καινοτομίας. «Εξακολουθεί να είναι αυτό καπιταλισμός;» αναρωτιέται στις τελευταίες σελίδες του *Fictitious Capital*: «Ο θάνατος αυτού του συστήματος έχει προαναγγελθεί χιλιάδες φορές. Αλλά τώρα μπορεί και να έχει αρχίσει – σχεδόν σαν από ατύχημα». Αυτή δεν θα ήταν η πρώτη «σχεδόν τυχαία» μετάβαση σε ένα νέο οικονομικό καθεστώς. Ο Μπρένερ περιέγραψε κάποτε τη μετάβαση από τη φουδαρχία στον καπιταλισμό στην Αγγλία ως «την ακούσια συνέπεια των φουδαρχικών δρώντων που επιδίωκαν φουδαρχικούς στόχους με φουδαρχικούς τρόπους».⁴² Επομένως, η ιδέα ότι οι χρηματοοικονομικοί σύμβουλοι, ακολουθώντας την εύκολη διέξοδο –αφιερώνοντας τον εαυτό τους αποκλειστικά στην πολιτικά οργανωμένη αναδιανομή προς τα πάνω και στον υποστηριζόμενο από την πρόσοδο παρασιτισμό– θα μπορούσαν να επιταχύνουν τη μετάβαση σε ένα μετα-καπιταλιστικό καθεστώς, δεν ήταν μόνο εξαιρετικά ενδιαφέροντα αλλά και θεωρητικά εύλογη.

41. Cedric Durand, *Techno-féodalisme: Critique de l'économie numérique*, Παρίσι 2020. Δεν έχει κυκλοφορήσει ακόμη αγγλική έκδοση· όλες οι μεταφράσεις από τα γαλλικά είναι δικές μου.

42. Βλέπε Chris Harman και Robert Brenner, «The Origins of Capitalism», *International Socialism*, αρ. 111, καλοκαίρι 2006.

Στο νέο του βιβλίο, *Techno-féodalisme*, ο Ντουράν διατηρεί την εστίασή του στο διαφαινόμενο τέλος του καπιταλισμού, αλλά αναθέτει το έργο του ενταφιασμού του στις εταιρείες τεχνολογίας. Στο *Fictitious Capital* είχε ήδη εξετάσει το λεγόμενο παζλ κέρδους-επένδυσης: όταν ο καπιταλισμός λειτουργεί καλά, υψηλότερα κέρδη θα πρέπει να σημαίνουν υψηλότερες επενδύσεις· το νόημα του να είσαι καπιταλιστής είναι να μην μένεις ποτέ στάσιμος. Και όμως, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1990 και μετά, δεν υπήρχε τέτοια σχέση: τα κέρδη αυξήθηκαν στις προηγμένες καπιταλιστικά οικονομίες –με σκαμπανεβάσματα– αλλά οι επενδύσεις παρέμειναν στάσιμες ή μειώθηκαν. Έχουν δοθεί πολλές εξηγήσεις για αυτό, όπως η μεγιστοποίηση της αξίας των μετόχων, η αυξανόμενη μονοπωλιοποίηση ή οι τοξικές επιπτώσεις της συνεχώς επιταχυνόμενης χρηματιστικοποίησης. Ο Ντουράν δεν επινόησε νέους αιτιώδεις παράγοντες. Αντ' αυτού, επέλεξε να υποστηρίξει ότι «το αίνιγμα των κερδών χωρίς συσσώρευση είναι, τουλάχιστον εν μέρει, τεχνητό» – μια στατιστική ψευδαίσθηση, που δημιουργήθηκε από την αδυναμία μας να κατανοήσουμε τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης.

Από τη μία πλευρά, ορισμένες εταιρείες είχαν βρει τρόπους να βγάζουν περισσότερα χρήματα χωρίς πρόσθετες επενδύσεις. Η παγκοσμιοποίηση και η ψηφιοποίηση επέτρεψαν στις κορυφαίες εταιρείες του Παγκόσμιου Βορρά (σκεφτείτε τη Walmart) να αξιοποιήσουν τη θέση τους στην κορυφή των παγκόσμιων αλυσίδων εμπορευμάτων, προκειμένου να αποσπάσουν χαμηλότερες τιμές για τα τελικά ή ενδιάμεσα προϊόντα από τους φορείς που βρίσκονται χαμηλότερα στην αλυσίδα. Από την άλλη πλευρά, όταν οι καπιταλιστές από τον Παγκόσμιο Βορρά έκαναν επενδύσεις, αυτές πήγαι-

ναν όλο και περισσότερο στον Παγκόσμιο Νότο. Έτσι, η εξέταση της δυναμικής κερδών-επενδύσεων μέσα από το πρίσμα μεμονωμένων χωρών του Παγκόσμιου Βορρά –των ΗΠΑ, για παράδειγμα– δεν μας λέει πολλά. Χρειάζεται μια παγκόσμια θεώρηση για να δούμε πώς ακριβώς τα κέρδη αντιστοιχούν σε επενδύσεις.

Με το *Techno-féodalisme*, ο Ντουράν εντάσσεται και αυτός στις αυξανόμενες φωνές που εξηγούν το παζλ κέρδους-επένδυσης δίνοντας έμφαση στον ρόλο των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και των άυλων αγαθών –συμπεριλαμβανομένης της κατοχής δεδομένων– που επιτρέπουν στις γιγαντιαίες επιχειρήσεις των ΗΠΑ να αποσπούν τεράστια κέρδη από τις αλυσίδες εφοδιασμού τους, εστιάζοντας σε εκείνες τις πτυχές που έχουν τα υψηλότερα περιθώρια κέρδους.⁴³ Σε έναν βαθμό, πρόκειται για μια επεξεργασία του επιχειρήματος του Ντουράν από το 2014, αλλά με πολύ μεγαλύτερη προσοχή στις πραγματικές λειτουργίες των παγκόσμιων αλυσίδων εφοδιασμού και στον ρόλο που διαδραματίζουν τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας στην κατανομή της ισχύος στο εσωτερικό τους. Για ορισμένες από τις εταιρείες που εξετάζει, το αίνιγμα των κερδών χωρίς επενδύσεις δεν είναι πλέον τεχνητό, όπως ήταν στο *Fictitious Capital*: πράγματι δεν επενδύουν πολύ, στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό, ανεξάρτητα από τα επίπεδα των κερδών τους. Είτε επιστρέφουν τα κέρδη τους στους μετόχους σε μερίσματα είτε αγοράζουν τις

43. Βλέπε, για παράδειγμα, Özgür Orhangazi, «The Role of Intangible Assets in Explaining the Investment-Profit Puzzle», *Cambridge Journal of Economics*, τ. 43, αρ 5, Μάρτιος 2019, σ. 1251-86· Herman Mark Schwartz, «Global Secular Stagnation and the Rise of Intellectual Property Monopoly», *Review of International Political Economy*, 2021, σ. 1-26.

δικές τους μετοχές, ενώ ορισμένες, όπως η Apple, κάνουν και τα δύο.

Στο *Techno-féodalisme* υποστηρίζει ότι η άνοδος των άυλων αγαθών, που συνήθως συγκεντρώνονται στα πιο κερδοφόρα σημεία της παγκόσμιας αλυσίδας αξίας, οδήγησε στην εμφάνιση τεσσάρων νέων τύπων προσόδου.⁴⁴ Δύο από αυτές –οι νόμιμες πρόσοδοι πνευματικής ιδιοκτησίας και οι πρόσοδοι φυσικών μονοπωλίων– φαίνονται οικείες: η πρώτη αναφέρεται σε προσόδους που προέρχονται από πατέντες, πνευματικά δικαιώματα και εμπορικά σήματα. Η δεύτερη σε προσόδους που προέρχονται από την ικανότητα των εταιρειών τύπου Walmart να ενσωματώνουν ολόκληρη την αλυσίδα και να παρέχουν τις υποδομές που απαιτούνται σε αυτήν. Οι άλλες δύο –οι πρόσοδοι δυναμικής καινοτομίας και οι διαφορικοί πρόσοδοι άυλων περιουσιακών στοιχείων– ακούγονται πιο πολύπλοκες. Αλλά και αυτές αποτυπώνουν σχετικά σαφή και διακριτά φαινόμενα: η πρώτη αναφέρεται σε πολύτιμα σύνολα δεδομένων που αποτελούν αποκλειστική ιδιοκτησία αυτών των επιχειρήσεων, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην ικανότητα των επιχειρήσεων εντός μιας ενιαίας αλυσίδας αξίας να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους (οι επιχειρήσεις που κατέχουν κυρίως άυλα περιουσιακά στοιχεία μπορούν να το κάνουν αυτό γρηγορότερα και φθηνότερα).

44. Ο Ντουράν συζητά επίσης αυτή την τυπολογία σε ένα άρθρο που συνέγραψε με τον Γουίλιαμ Μίλμπεργκ (William Milberg), «Intellectual Monopoly in Global Value Chains», *Review of International Political Economy*, τ. 27, αρ. 2, Σεπτέμβριος 2020. Για διαφωτιστικές μελέτες περιπτώσεων, βλέπε Céline Baud και Cédric Durand, «Making Profits by Leading Retailers in the Digital Transition: A Comparative Analysis of Carrefour, Amazon and WalMart (1996-2019)», Working Papers of the Department of History, Economics and Society, University of Geneva, Απρίλιος 2021.

Η ταξινόμηση του Ντουράν είναι κομψή. Οπλισμένος με αυτές τις κατηγορίες, αρχίζει να βλέπει παντού ραντιέρηδες –χωρίς να έρχεται σε αντίθεση με τους θεωρητικούς του γνωσιακού καπιταλισμού τους οποίους επιπλήττει, ήπια, στο *Fictitious Capital*– και πουθενά καπιταλιστές. «Η άνοδος της ψηφιακής τεχνολογίας», καταλήγει, «τροφοδοτεί μια γιγαντιαία οικονομία προσόδου», επειδή «ο έλεγχος της πληροφορίας και της γνώσης, δηλαδή η πνευματική μονοπωλιοποίηση, έχει γίνει το πιο ισχυρό μέσο για τη συσσώρευση αξίας». Κάνοντας αναφορά στις πρόσφατες εικασίες της Μακένζι Γουάρκ (McKenzie Wark) επί του θέματος,⁴⁵ ο Ντουράν επιστρέφει στο ερώτημα που έθεσε το 2014: εξακολουθεί αυτό να είναι καπιταλισμός; Η επιτακτική ανάγκη για επενδύσεις προκειμένου να βελτιωθεί η παραγωγικότητα, να μειωθεί το κόστος και να αυξηθούν τα κέρδη ήταν αυτή που εξασφάλιζε τη δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτή η επιταγή οφειλόταν στους καπιταλιστές που λειτουργούσαν υπό την πίεση του ανταγωνισμού της αγοράς, με την ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων, της εργασίας και της τεχνολογίας – αποτέλεσμα, όπως υποστήριζε ο Μπρένερ, της διάλυσης της «συχώνευσης» αυτών των τριών παραγόντων στη φεουδαρχία.

Η άνοδος των άυλων αγαθών –και κυρίως των δεδομένων– αντιστρέφει την καπιταλιστική διάσπαση αυτής της συγχώνευσης, υποστηρίζει ο Ντουράν: αν τα ψηφιακά περιουσιακά στοιχεία είναι μη διαχωρίσιμα από τους χρήστες που τα παράγουν και από τις πλατφόρμες στις οποίες παράγονται, τότε μπορούμε να αντιληφθούμε την ψηφιακή οικονομία ως μια νέα «συχώνευση» των κύριων συντελεστών παρα-

45. McKenzie Wark, *Το κεφάλαιο πέθανε*, Τοποβόρος, 2022.

γωγής, που παρεμποδίζει την κινητικότητα τους. Με απλούστερους όρους, είμαστε εγκλωβισμένοι μέσα στους περιφραγμένους κήπους των τεχνολογικών εταιρειών, με τα δεδομένα μας –που έχουν προσεκτικά εξαχθεί, καταγραφεί και μετατραπεί σε χρήμα– να μας συνδέουν για πάντα με αυτές. Αυτό αποδυναμώνει τα αποτελέσματα του ανταγωνισμού της αγοράς που αυξάνουν την παραγωγικότητα, δίνοντας σε αυτούς που ελέγχουν τα άυλα αγαθά μια εντυπωσιακή ικανότητα να ιδιοποιούνται αξία χωρίς να χρειάζεται ποτέ να ασχοληθούν με την παραγωγή. «Σε αυτή τη διαμόρφωση», γράφει ο Ντουράν, «οι επενδύσεις δεν προσανατολίζονται πλέον προς την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά προς τις δυνάμεις της αρπαγής».⁴⁶

Μπορεί ο παρασιτισμός και η αποστέρωση να μην αποτελούν πλέον μέρος του λεξιλογίου του Ντουράν στο *Techno-feodalisme* –αντικαθίστανται από τη «αρπαγή»– καθώς ο Χάρβεϊ και ο Λένιν απορρίπτονται υπέρ του Θόρσταϊν Βέμπλεν (Thorstein Veblen) και ο χρηματοπιστωτικός τομέας δίνει τη θέση του στη βιομηχανία τεχνολογίας. Η λογική όμως δεν είναι τόσο διαφορετική από εκείνη του *Fictitious Capital*. Αυτό που δίνει στην ψηφιακή οικονομία την ιδιαίτερη

46. Μια παλαιότερη συνεργάτης του Ντουράν, η Αργεντινή οικονομολόγος Σεσίλια Ρίκαπ (Cecilia Rikap), διατυπώνει παρόμοια επιχειρήματα σχετικά με την αρπαγή, αντλώντας επίσης από τον Βέμπλεν, στο πρόσφατο βιβλίο της για αυτό που αποκαλεί «καπιταλισμό του πνευματικού μονοπωλίου» (βλ. Cecilia Rikap, *Capitalism, Power and Innovation: Intellectual Monopoly Capitalism Uncovered*, Λονδίνο 2021). Δεν ακολουθεί τον Ντουράν στην ανίχνευση φεουδαρχικών τάσεων στην παγκόσμια οικονομία, επιλέγοντας τη φιλική προς τον Γουόλερστιν εκδοχή που αντιμετωπίζει τις κορυφαίες τεχνολογικές επιχειρήσεις ως καπιταλιστές που αξιοποιούν τόσο την εκμετάλλευση όσο και την απαλλοτρίωση, απορροφώντας την υπεραξία όπου μπορούν να τη βρουν.

νεο- και τεχνοφεουδαρχική της υφή είναι ότι, ενώ οι εργαζόμενοι εξακολουθούν να υφίστανται εκμετάλλευση με όλους τους παλιούς καπιταλιστικούς τρόπους, είναι οι νέοι ψηφιακοί γίγαντες, οπλισμένοι με εξελιγμένα μέσα αρπαγής, που επωφελούνται περισσότερο. Ανάλογα με τους φεουδάρχες, καταφέρνουν να ιδιοποιούνται τεράστια κομμάτια της παγκόσμιας μάζας της υπεραξίας χωρίς ποτέ να εμπλέκονται άμεσα στην εκμετάλλευση της εργασίας ή στην παραγωγική διαδικασία. Ο Ντουράν αξιοποιεί το έργο της Ζούμποφ για να δείξει την κρυφή κυριαρχία που ασκεί ο «Μεγάλος Άλλος» των Μεγάλων Δεδομένων, υποστηρίζοντας ότι το μυστικό της επιτυχίας της Google έγκειται στην ικανότητά της να εξάγει, να συγκεντρώνει και να αποκομίζει κέρδος από μια ποικιλία συνόλων δεδομένων. Απολαμβάνει ένα αποτελεσματικό μονοπώλιο λόγω των επιδράσεων δικτύου και των εντυπωσιακών οικονομικών κλίμακας: θα επωφεληθεί περισσότερο από κάθε νέο σύνολο δεδομένων από ό,τι θα μπορούσε να επωφεληθεί μια νεοφυής επιχείρηση, καθιστώντας τον ανταγωνισμό πολύ πιο δύσκολο.

Υπάρχει αρκετή σοφία, καθώς και βασική κοινή λογική, σε αυτά τα συμπεράσματα. Όμως, η συνολική τάση του επιχειρήματος στρέφεται υπερβολικά προς τον *χρηστ-ισμό*, καθώς ο Ντουράν, όπως και η Ζούμποφ, αγνοεί τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζει η ευρετηρίαση στη συνολική λειτουργία της Google. Εδώ είναι πιο δύσκολο να επικαλεστεί κανείς έννοιες όπως η «πνευματική μονοπωλιοποίηση», διότι οι σελίδες τρίτων με τις οποίες συνδέεται η Google για να παράγει το εμπόρευμα «αποτελέσματα αναζήτησης» παραμένουν ιδιοκτησία των εκδοτών τους – η Google δεν κατέχει τα αποτελέσματα που ευρετηριάζει. Θεωρητικά, οποιαδήποτε άλλη εταιρεία

με καλή κεφαλαιοποίηση θα μπορούσε να κατασκευάσει την τεχνολογία ανίχνευσης ιστού για την ευρητηρίασή τους. Μπορεί να είναι εξαιρετικά ακριβή, αλλά δεν πρέπει να συγχέουμε τέτοια εμπόδια με μια κατάσταση που προσομοιάζει με πρόσοδο: αυτό που είναι ακριβό για μια νεοφυή επιχείρηση στο Βερολίνο μπορεί να είναι σχετικά προσιτό για την ιαπωνική SoftBank, με ένα κεφάλαιο Vision Fund ύψους 100 δισεκατομμυρίων δολαρίων. Η εκτεταμένη κατοχή δεδομένων από την Google είναι ένα διαφορετικό θέμα – αξίζει εδώ μια συζήτηση και για την πρόσοδο. Αλλά δεν μπορεί κανείς να προσποιείται ότι η επιχειρηματική της δραστηριότητα αφορά μόνο την κατοχή δεδομένων, σαν να ήταν η Google ένας απλός ραντιέρης, και όχι μια τυπική καπιταλιστική επιχείρηση.

6. Δυνάμεις της αρπαγής;

Το σκεπτικό του Ντουράν βασιζέται επίσης στο σημαντικό έργο του οικονομολόγου Ντάνκαν Φόλεϊ (Duncan Foley) σχετικά με την πληροφοριακή πρόσοδο στην παγκόσμια οικονομία. Σύμφωνα με την προσέγγιση του Μαρξ, ο Φόλεϊ υποστηρίζει ότι η υπεραξία δεν ιδιοποιείται μόνο στους τόπους όπου παράγεται (αυτές είναι οι σελίδες που λείπουν από τη μαρξιστική θεωρία και δεν έχουν φτάσει ακόμα στους Ιταλούς εργατιστές). Αντιμετωπίζοντας τους τεράστιους πόρους άυλων περιουσιακών στοιχείων που αποκομίζονται μέσω των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας με τον ίδιο τρόπο που ο Μαρξ και ορισμένοι από τους θεωρητικούς της κλασικής πολιτικής οικονομίας αντιμετώπιζαν τους γαιοκτήμονες, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι γιγαντιαίες πλατφόρμες πληροφορικής δεν είναι καπιταλιστές, αλλά μεταμφιεσμένοι ραντιέρηδες. «Δεν είναι καν απαραίτητο να

είσαι καπιταλιστής για να ανταγωνιστείς για ένα μερίδιο από αυτή τη δεξαμενή υπεραξίας», γράφει ο Φόλεϊ:

Τα εκτελεστά δικαιώματα ιδιοκτησίας που επιτρέπουν στον ιδιοκτήτη των παραγωγικών πόρων (που συχνά ονομάζονται «γη» στην ορολογία της κλασικής πολιτικής οικονομίας) να αποκλείει τους καπιταλιστές από την πρόσβαση σε αυτούς τους πόρους δημιουργούν «προσόδους». Αυτές οι πρόσοδοι αποτελούν μέρος της δεξαμενής της υπεραξίας που παράγεται στην καπιταλιστική παραγωγή, αν και δεν έχουν άμεση σχέση με την εκμετάλλευση της παραγωγικής εργασίας από μόνες τους. Ο ιδιοκτήτης των εδαφικών πόρων, όπως τα εύφορα χωράφια, οι καταρράκτες, τα αποθέματα ορυκτών και υδρογονανθράκων και άλλα παρόμοια, δεν χρειάζεται καν να κουνήσει το δαχτυλάκι του ούτε να προσλάβει κάποιον άλλο για να κουνήσει παραγωγικά το δαχτυλάκι του προκειμένου να αποκομίσει μερίδιο από την υπεραξία που παράγεται από την παραγωγική μισθωτή εργασία.⁴⁷

Εδώ, οι αναλογίες είναι αρκετά σαφείς: γη = δεδομένα, εταιρείες τεχνολογίας = μη καπιταλιστές, τα έσοδά τους = πρόσοδος. Ο Φόλεϊ αξιοποιεί πολύ το παράδειγμα του καταρράκτη, υποστηρίζοντας ότι «μόλις ένα συγκεκριμένο πρόσωπο ή οντότητα εγκαθιδρύσει τον έλεγχο του δικαιώματος ιδιοκτησίας πάνω σε έναν καταρράκτη, για παράδειγμα, μια πρόσοδος που αποτελεί μερίδιο από την παγκόσμια δεξαμε-

47. Duncan Foley, «Rethinking Financial Capitalism and the “Information” Economy», *Review of Radical Political Economics*, τ. 45, αρ. 3, Σεπτέμβριος 2013.

νή υπεραξία γεννιέται». Αλλά, συνεχίζει, υπάρχουν και καλύτερα πράγματα από την ιδιοκτησία ενός καταρράκτη. Το νερό είναι σπάνιο, άλλωστε. Τα άυλα περιουσιακά στοιχεία, αντίθετα, θα μπορούσαν να είναι άπειρα: αν κάποιος κατέχει τα πνευματικά δικαιώματα ενός δημοφιλούς τραγουδιού, μπορεί να αντλήσει σχεδόν άπειρες προσόδους από αυτό.

Τώρα, το μεγάλο ερώτημα που εκκρεμεί είναι αν η Google και οι όμοιοί της μοιάζουν με εκείνον τον μη καπιταλιστή ιδιοκτήτη του καταρράκτη που «δεν χρειάζεται καν να κουνήσει το δαχτυλάκι του» για να αποκομίσει μερίδιο της υπεραξίας που παράγεται κάπου αλλού. Ο Φόλεϊ λέει ότι μοιάζουν. Αλλά, αν είναι έτσι –αν οι τεχνολογικοί γίγαντες είναι πράγματι τεμπέληδες ραντιέρηδες που κλέβουν τους πάντες, εκμεταλλεζόμενοι τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και τις επιπτώσεις των δικτύων– γιατί επενδύουν τόσα πολλά χρήματα σε κάτι που μπορεί να περιγραφεί μόνο ως παραγωγή κάποιου είδους; Τι είδους ραντιέρηδες το κάνουν αυτό; Οι δαπάνες της Alphabet για έρευνα και ανάπτυξη το 2017, το 2018, το 2019 και το 2020 ήταν 16,6 δισ. δολάρια, 21,4 δισ. δολάρια, 26 δισ. δολάρια και 27,5 δισ. δολάρια αντίστοιχα. Αυτό τι άλλο μπορεί να σημαίνει από το ότι «κούνησαν το δαχτυλάκι» τους;

Η Amazon, επίσης, δαπάνησε 42,7 δισ. δολάρια μόνο το 2020 για έρευνα και ανάπτυξη, ενώ απασχολεί πάνω από ένα εκατομμύριο άτομα σε όλο τον κόσμο. Στις ΗΠΑ, η εταιρεία απασχολεί περισσότερους ανθρώπους απ' ό,τι ολόκληρος ο κατασκευαστικός κλάδος κατοικιών: έναν στους 153 εργαζόμενους Αμερικανούς.⁴⁸ Αν πρόκειται για τεμπέληδες ραντιέρηδες που έχουν στην

κατοχή τους καταρράκτες, τότε είναι ιδιαζόντως μαζοχιστές: γιατί δεν επαναπαύονται απλώς στις δάφνες τους, απολύοντας τους πάντες και σταματώντας να ξοδεύουν; Και ποιος, βλέποντας αυτούς τους αριθμούς, θα μπορούσε πραγματικά να πιστέψει –όπως οι μετα-εργατιστές– ότι οι καπιταλιστές είναι πλέον εξωτερικοί στην παραγωγή; Γιατί ξοδεύουν τότε όλα αυτά τα χρήματα για έρευνα και ανάπτυξη; Ακόμη πιο χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι μια προσεκτική ανάλυση των ισολογισμών της Google, της Amazon και του Facebook δείχνει ότι διαθέτουν *λιγότερα* άυλα περιουσιακά στοιχεία από άλλες μεγάλες εταιρείες – στην πραγματικότητα, σήμερα κατέχουν σχετικά λιγότερα άυλα περιουσιακά στοιχεία από ό,τι πριν από δέκα με δεκαπέντε χρόνια.⁴⁹ Είναι εύκολο να καταλάβει κανείς γιατί: όλα αυτά τα δεδομένα απαιτούν εκτεταμένα φυσικά δίκτυα και τεράστια κέντρα δεδομένων. Τέτοιες όμως τάσεις δημιουργούν ένα μεγάλο κενό στα επιχειρήματα που υπερτονίζουν τα άυλα περιουσιακά στοιχεία.

Ο Ντουράν πρέπει σίγουρα να γνωρίζει ορισμένους από αυτούς τους αριθμούς. Η δυνητική του διεξοδος από αυτή την αναλυτική δυσχερή θέση είναι η έννοια της «αρπαγής» –που δανείστηκε από την ανάλυση του Βέμπλεν για την αμερικανική αστική τάξη της belle-époque στο *The Theory of the Leisure Class* (1899)– καθώς και το να υποστηρίξει ότι αυτές οι τεράστιες επενδύσεις χρηματοδοτούν τις δυνάμεις της αρπαγής και όχι τις δυνάμεις της παραγωγής. Υπάρχουν, πράγματι, πολλοί ενδιαφέροντες τρόποι για να χρησιμοποιηθεί το αναλυτικό πλαίσιο του Βέμπλεν –για παράδειγμα, η διάκρισή του μεταξύ της βιομηχανίας που

48. Dominick Reuter, «1 out of Every 153 American Workers Is an Amazon Employee», *Business Insider*, 30 Ιουλίου 2021.

49. Βλέπε Kean Birch, D.T. Cochrane και Callum Ward, «Data as Asset? The Measurement, Governance, and Valuation of Digital Personal Data by Big Tech», *Big Data & Society*, τ. 8, αρ. 1, Μάιος 2021.

προσανατολίζεται στην αποδοτικότητα και των επιχειρήσεων που προσανατολίζονται στο χρήμα– για να υποστηριχθεί ότι αυτό που πραγματικά κινεί τους καπιταλιστές δεν είναι η επιδίωξη του κέρδους, αλλά, μάλλον, η ικανότητα να επιδίδονται σε σαμποτάζ, για να διασφαλιστεί ότι οι σημερινοί αδίστακτοι βαρόνοι της βιομηχανίας λαμβάνουν όχι μόνο τα κέρδη που αναμένουν, αλλά και υψηλότερα κέρδη από τους ανταγωνιστές τους.

Τα τελευταία είκοσι χρόνια, μια νέα προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας, γνωστή ως το Κεφάλαιο ως Εξουσία (Capital as Power - CasP), εμφανίστηκε για να κάνει ακριβώς αυτό, εισάγοντας την έννοια της «διαφορικής συσσώρευσης» για να περιγράψει τέτοιου είδους δυναμικές.⁵⁰ Οι υποστηρικτές της, οι οποίοι συγκεντρώνονται κυρίως στο Πανεπιστήμιο York στον Καναδά, έχουν ασκήσει κριτική τόσο στα μαρξιστικά όσο και στα νεοκλασικά οικονομικά –χρησιμοποιώντας ορισμένα στέρα και πειστικά επιχειρήματα– στο ότι παραβλέπουν αυτές τις δυναμικές «σαμποτάζ» και αγνοούν τον συστατικό ρόλο της εξουσίας στον καπιταλισμό συνολικά. Αυτή η προσέγγιση έχει επηρεάσει ορισμένες ενδιαφέρουσες πρόσφατες έρευνες για τη βιομηχανία της τεχνολογίας, συμπεριλαμβανομένης μιας εμπειρικά πλούσιας εργασίας για την τεχνο-επιστημονική πρόσοδο και για τη μετατροπή πραγμάτων σε περιουσιακά στοιχεία (assetization), αντλώντας

50. Το πιο αντιπροσωπευτικό κείμενο είναι το Jonathan Nitzan και Shimshon Bichler, *Capital as Power: A Study of Order and Creorder*, Λονδίνο 2009. Για μια μαρξιστική κριτική αυτής της προσέγγισης, βλέπε Bue Rübner Hansen, «Review of Nitzan and Bichler's *Capital as Power: A Study of Order and Creorder*», *Historical Materialism*, τ. 19, αρ. 2, Απρίλιος 2011.

στοιχεία και από τις σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας.⁵¹

Η δυσκολία της ένταξης του Μαρξ και του Βέμπλεν σε ένα ενιαίο αναλυτικό πλαίσιο εδώ –κάτι που επιχειρεί και ο Ντουράν σε ένα πρόσφατο δοκίμιο⁵²– έγκειται στο ότι ο Μαρξ έβλεπε την αρπαγή και το σαμποτάζ ως αναπόσπαστο κομμάτι της φεουδαρχίας και όχι του καπιταλισμού. Για τον Βέμπλεν, αυτά είναι ένστικτα που υπάρχουν σε όλους τους καπιταλιστές, ακόμη και αν εκείνοι που έχουν υπό τον έλεγχό τους άυλα περιουσιακά στοιχεία μπορεί να είναι σε καλύτερη θέση για να ενεργήσουν σύμφωνα με αυτά. Ο Μαρξ, ωστόσο, έβλεπε σε τελική ανάλυση τους καπιταλιστές ως παραγωγικούς. Αν μπορούσε κανείς να μιλήσει για σαμποτάζ, αυτό θα ήταν δυνατό μόνο στο συστημικό επίπεδο του καπιταλισμού στο σύνολό του και όχι στο επίπεδο των μεμονωμένων καπιταλιστών. Ο Ντουράν θέλει σαφώς να παραμείνει πιστός στην προσέγγιση του Μαρξ και όχι στον Βέμπλεν. Ωστόσο, αυτό θα απαιτούσε να διευκρινιστεί ποιες ακριβώς είναι αυτές οι «δυνάμεις της αρπαγής» και πώς σχετίζονται με τη συσσώρευση και όλες τις ακανθώδεις συζητήσεις για την «πρωταρχική συσσώρευση» – μια θεωρητική πρόκληση που ο Ντουράν, έχοντας ασχοληθεί με τη

51. Βλέπε Kean Birch και Fabian Muniesa, επιμ. *Assetization: Turning Things into Assets in Technoscientific Capitalism*, Βοστόνη 2020· Birch, «Technoscience Rent: Toward a Theory of Rentiership for Technoscientific Capitalism», *Science, Technology, & Human Values*, τ. 45, αρ. 1, Φεβρουάριος 2020· Birch και D.T. Cochrane, «Big Tech: Four Emerging Forms of Digital Rentiership», *Science as Culture*, Μάιος 2021.

52. Βλέπε Durand, «Predation in the Age of Algorithms: The Role of Intangible Assets», στο Marlène Benquet and Théo Bourgeron, επιμ., *Accumulating Capital Today: Contemporary Strategies of Profit and Dispossession Policies*, Λονδίνο 2021, σ. 149-62.

«συσσώρευση μέσω της αποστέρησης» στο *Fictitious Capital*, γνωρίζει πάρα πολύ καλά. Διαφορετικά, δεν είναι σαφές γιατί η μαρξιστική θεωρία θα χρειαζόταν αυτό το εξαιρετικά διφορούμενο θεωρητικό περιτύλιγμα της «αρπαγής», όταν οι δικές της κατηγορίες –το κέρδος και η καπιταλιστική παραγωγή, η πρόσδοδος και η ραντιέρικη οικονομία– αρκούν για να εξηγήσουν την επιτυχία της Google.

Ο ίδιος ο Μαρξ ήταν κατηγορηματικός για το γεγονός ότι οι πλήρως αυτοματοποιημένες καπιταλιστικές επιχειρήσεις όχι μόνο ιδιοποιούνται την υπεραξία που προέρχεται από αλλού –σε αυτό συμφωνούν τόσο ο Φόλεϊ όσο και ο Ντουράν– αλλά ότι το κάνουν ως κέρδος και όχι ως πρόσδοδος. Αυτές οι αυτοματοποιημένες επιχειρήσεις είναι εξίσου καπιταλιστικές με τις επιχειρήσεις που εκμεταλλεύονται άμεσα μισθωτή εργασία. Όπως γράφει ο Μαρξ στον 3ο τόμο:

Εξάλλου, ένας κεφαλαιοκράτης, που στη σφαίρα της παραγωγής του δεν θα χρησιμοποιούσε καθόλου μεταβλητό κεφάλαιο και, επομένως, καθόλου εργάτες (κάτι που πράγματι αποτελεί υπερβολική προϋπόθεση), θα ενδιαφερόταν εξίσου για την εκμετάλλευση της εργατικής τάξης από το κεφάλαιο και θα έβγαζε εξίσου το κέρδος του από απλήρωτη υπερεργασία, όπως θα το έβγαζε περίπου και ένας κεφαλαιοκράτης, ο οποίος (πρόκειται πάλι για υπερβολική προϋπόθεση) θα χρησιμοποιούσε μόνο μεταβλητό κεφάλαιο, που θα δαπανούσε, δηλαδή, ολόκληρο το κεφάλαιό του σε μισθωτή εργασία.⁵³

Η τεχνοφουδαρχική θέση δεν απορρέει από την πρόοδο της σύγχρονης μαρξιστικής θεωρίας, αλλά από την προφανή αδυναμία της να κατανοήσει την ψηφιακή οικονομία – τι ακριβώς παράγεται σε αυτήν και πώς. Αν κάποιος δεχτεί ότι η Google ασχολείται με την παραγωγή του εμπορεύματος «αποτελέσματα αναζήτησης» – μια διαδικασία που απαιτεί τεράστιες επενδύσεις κεφαλαίου– δεν υπάρχει μεγάλη δυσκολία στο να την αντιμετωπίσει ως μια κανονική καπιταλιστική επιχείρηση, που ασχολείται με την κανονική καπιταλιστική παραγωγή. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ψηφιακοί γίγαντες δεν εφαρμόζουν κάθε είδους άλλες τακτικές για να εδραιώσουν τη δύναμή τους, αξιοποιώντας τα χαρτοφυλάκια πατεντών τους, δεσμεύοντας τους χρήστες τους, εμποδίζοντας κάθε πιθανό ανταγωνισμό –συντά αγοράζοντας ανταγωνιστικές νεοφυείς επιχειρήσεις– και ξοδεύοντας περιουσίες για να κερδίσουν την υποστήριξη των νομοθετών στο Καπιτώλιο. Ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός είναι μια δυσάρεστη υπόθεση και μπορεί να είναι ακόμη πιο δυσάρεστη όταν πρόκειται για ψηφιακά προϊόντα. Αλλά αυτό δεν αποτελεί λόγο για να πέσουμε στους αναλυτικούς βάλτους του γνωσιακού καπιταλισμού, του χρηστ-ισμού ή της τεχνοφουδαρχίας. Τόσο ο Βέμπλεν όσο και ο Μαρξ μπορεί να είναι απαραίτητοι αν θέλουμε να κατανοήσουμε τις τακτικές των μεμονωμένων επιχειρήσεων και τις συστημικές συνέπειες των ενεργειών τους· και υπό αυτή την έννοια, οι μαρξιστές μπορούν να μάθουν πολλά από τη σχολή το «Κεφάλαιο ως Εξουσία». Αλλά για να μπορέσει οποιαδήποτε από τις δύο προσεγγίσεις να κάνει μεγάλα βήματα προς τα εμπρός, πρέπει να είναι τουλάχιστον κανείς ξεκάθαρος σχετικά με τα επιχειρηματικά μοντέλα των εν λόγω επιχειρήσεων. Η προσήλωση σε ορισμένες πτυχές τους –

53. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Τρίτος, Σύγχρονη Εποχή, 1978, σελ. 249-250.

απλά και μόνο επειδή εντοπίζει κανείς μια περίσσεια δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, ή σημάδια χρηματιστικοποίησης, ή κάποια άλλη προβληματική διαδικασία— δεν πρόκειται να παράσχει μια ολοκληρωμένη εικόνα αυτών των μοντέλων.

7. Εισάγοντας το κράτος

Εκτός από την έλλειψη αναλυτικής σαφήνειας, ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα με το τεχνοφουδαρχικό πλαίσιο είναι ότι κινδυνεύει να βγάλει το κράτος από την εικόνα. Ο Ντουράν στο *Techno-féodalisme* συζητά πολύ λίγο τον κινητήριο ρόλο του αμερικανικού κράτους στην άνοδο της Alphabet, του Facebook ή της Amazon. Το ίδιο ισχύει και για πολλά άλλα μικρότερα κείμενα για την τεχνοφουδαρχία.⁵⁴ Η κριτική που ασκεί ο Ντουράν σε αυτό που ονομάζει *Ιδεολογία της Καλιφόρνια* κάνει μεγάλη αναφορά στον κυβερνο-ελευθερόφρονα (cyber-libertarian) προσανατολισμό της «Magna Carta του κυβερνοχώρου», το ιδρυτικό της κείμενο. Παραλείπει όμως να αναφέρει ότι μία από τους τέσσερις συγγραφείς αυτού του κειμένου, η διακεκριμένη επενδύτρια Έστερ Ντύσον (Esther Dyson), διετέλεσε επίσης πολλά χρόνια μέλος του διοικητικού συμβουλίου του National Endowment for Democracy, του πιο εκλεπτυσμένου αμερικανικού οργανισμού αλλαγής καθεστώτων. Εκτός από μερικές εξαιρέσεις—μεταξύ αυτών, το εξαιρετικό *America Inc.? Innovation and Enterprise in the National Security State* (2014) της Λίντα Βάις (Linda Weiss)— ο ρόλος του αμερικανικού κράτους στην ανέλιξη της Silicon Valley σε παγκόσμια τεχνοοικονομική ηγεμονική δύναμη έχει υποτιμηθεί σε μεγάλο βαθμό. Η ανά-

γνωση αυτών των εξελίξεων μέσα από τον φακό της τεχνοφουδαρχίας— σύμφωνα με την οποία, τα κράτη είναι αδύναμα και η κυριαρχία τους «κατανεμημένη» μεταξύ πολλών τεχνοφουδαρχών— μπορεί μόνο να συσκοτίσει περαιτέρω το ζήτημα. Όλη η πρόσφατη υστερία για τη δύναμη των τεχνολογικών εταιρειών—ως «κολοσσών» ή «αδίστακτων βαρόνων της βιομηχανίας» ή απλώς ως ενός μονολιθικού μπλοκ «Big Tech»— έχει δημιουργήσει την αντίληψη ότι η άνοδος των ψηφιακών πλατφορμών συνέβη με κόστος την αποδυνάμωση του κράτους.

Αυτό μπορεί να ισχύει για τις πιο αδύναμες ευρωπαϊκές ή λατινοαμερικανικές χώρες, οι οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν σχεδόν αποικιστεί από αμερικανικές επιχειρήσεις. Μπορεί όμως να ειπωθεί το ίδιο και για τις ίδιες τις Ηνωμένες Πολιτείες; Τι γίνεται με τους μακροχρόνιους δεσμούς μεταξύ της Silicon Valley και της Ουάσινγκτον, με τον πρώην διευθύνοντα σύμβουλο της Google, τον Έρικ Σμιτ (Eric Schmidt), να ηγείται του Defense Innovation Board, ενός συμβουλευτικού οργάνου του ίδιου του Πενταγώνου; Τι γίνεται με την Palantir, συνιδρυτής της οποίας είναι ο Τιλ και η οποία αποτελεί βασικό σύνδεσμο μεταξύ του κράτους επιτήρησης των ΗΠΑ και της αμερικανικής τεχνολογίας; Ή με το—πειστικό μέχρι στιγμής— επιχείρημα του Ζούκερμπεργκ ότι η διάλυση του Facebook θα ενθάρρυνε τους κινεζικούς τεχνολογικούς κολοσσούς και θα αποδυνάμωνε τη θέση της Αμερικής στον κόσμο; Η γεωπολιτική είναι ελάχιστα ορατή στο πλαίσιο της τεχνοφουδαρχικής προσέγγισης: Οι λίγες αναφορές του Ντουράν στην Κίνα γίνονται κυρίως για να επικρίνει το σύστημα της Κοινωνικής Πίστωσης (Social Credit), ένα εργαλείο αλγοριθμικής κυβερνησιμότητας.

54. Για την απουσία του κράτους των ΗΠΑ στο *magnum opus* της Ζούμποφ, βλ. την κριτική του Rob Lucas, «The Surveillance Business», NLR 121, Ιαν-Φεβ 2020.

Μήπως αυτή η έλλειψη προσοχής στον συστατικό ρόλο που διαδραμάτισε το κράτος στην εδραίωση της αμερικανικής τεχνολογικής βιομηχανίας είναι αποτέλεσμα της αναλυτικής, μπρενεριανής θεώρησης του καπιταλισμού που επιδιώκει να συναγάγει τους «νόμους της κίνησής» του παρατηρώντας τον εν δράσει; Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την άνοδο της αμερικανικής τεχνολογικής βιομηχανίας αν βγάλουμε εκτός κάδρου τον Ψυχρό Πόλεμο και τον Πόλεμο κατά της Τρομοκρατίας – με τις αντίστοιχες στρατιωτικές δαπάνες και τεχνολογίες επιτήρησης, καθώς και το παγκόσμιο δίκτυο αμερικανικών στρατιωτικών βάσεων – ως εξωγενείς, μη καπιταλιστικούς παράγοντες, μικρής σημασίας για την κατανόηση του τι θέλει και τι κάνει το «κεφάλαιο». Θα μπορούσε κανείς να κάνει το ίδιο λάθος σήμερα, όταν η «άνοδος της Κίνας» και η κλιματική καταστροφή έρχονται να καταλάβουν τον συστημικό ρόλο που έπαιζε κάποτε ο Ψυχρός Πόλεμος; Αν ναι, μπορούμε επίσης να αφήσουμε κατά μέρος την κατανόηση της ανόδου αυτού που ορισμένοι έχουν ονομάσει «καπιταλισμό των διαχειριστών περιουσιακών στοιχείων», στο πλαίσιο του οποίου επιδιώκεται η ανάθεση του έργου του κράτους για την καταπολέμηση της κλιματικής αλλαγής σε εταιρείες όπως η Blackrock, η Vanguard και η State Street.

Από τη σκοπιά του Μπρένερ, οποιαδήποτε συστημική παρέμβαση του κράτους στις τρέχουσες λειτουργίες του κεφαλαίου μπορεί να φανεί ως παράδειγμα «πολιτικού καπιταλισμού»⁵⁵ και όχι ως ορθά λει-

τουργικός «οικονομικός» καπιταλισμός, ο οποίος κινείται από τους δικούς του νόμους κίνησης. Για τον ίδιο τον Μπρένερ, η μακροχρόνια στασιμότητα της οικονομίας των ΗΠΑ σε συνθήκες παγκόσμιας πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας έχει οδηγήσει ισχυρούς παράγοντες της αμερικανικής άρχουσας τάξης να εγκαταλείψουν το ενδιαφέρον τους για παραγωγικές επενδύσεις και να στραφούν αντ' αυτού στην αναδιανομή του πλούτου προς τα πάνω με πολιτικά μέσα.⁵⁶ Σε αυτό, παραδόξως, η αριστερά και η δεξιά φαίνεται να συγκλίνουν. Άλλωστε, η ανίχνευση των διαβρωτικών επιδράσεων του «πολιτικού καπιταλισμού» παντού είναι πολύ πιο χαρακτηριστική για τα φιλελεύθερα και νεοφιλελεύθερα οικονομικά, που ασχολούνται με την επιδίωξη προσόδου από τους δημόσιους λειτουργούς και την αναβίωση των προσωποπαγών δικτύων που παρεμβαίνουν στις λειτουργίες του κεφαλαίου. Ήταν αυτού του είδους η ανησυχία για τον «πολιτικό» και όχι για τον «οικονομικό» καπιταλισμό που οδήγησε στη θεωρία της Δημόσιας Επιλογής (Public Choice) και στη φετιχοποίηση της καταπολέμησης της διαφθοράς από οικονομολόγους του Σικάγο, όπως ο Λουίτζι Ζινγκάλες (Luigi Zingales). Ο ίδιος ο Ντουράν ασχολείται επανειλημμένα με τον Μεχρντάντ Βαχαμπί (Mehrdad Vahabi), έναν ακαδημαϊκό της Δημόσιας Επιλογής, στον οποίο παραπέμπει επιδοκιμαστικά στο ζήτημα της αρπαγής.⁵⁷

δευτική Εποχή στο *The Triumph of American Conservatism: A Reinterpretation of American History, 1900-1916*, Νέα Υόρκη 1963.

56. Robert Brenner, «Escalating Plunder», NLR 123, Μάιος-Ιούνιος 2020, σ. 22.

57. Βλέπε, Mehrdad Vahabi, *The Political Economy of Predation: Manhunting and the Economics of Escape*, Κέμπριτζ 2016.

55. Ο όρος «πολιτικός καπιταλισμός», που επινοήθηκε από τον Βέμπερ στο έργο του *Οικονομία και Κοινωνία* για να περιγράψει – αν και με αδόκιμο τρόπο – την πολιτική οικονομία της Αρχαίας Ρώμης, επαναχρησιμοποιήθηκε από τον Γκάμπριελ Κόλκο (Gabriel Kolko) για να χαρακτηρίσει την αυτοαποκαλούμενη Προο-

Ίσως ήρθε η ώρα να αναρωτηθούμε αν η συζήτηση Μπρένερ-Γουόλερστιν έχει κάποια οριστική λύση. Αναμφισβήτητα, οι άλυτες ασάφειες αυτής της συζήτησης δημιούργησαν τα αναλυτικά και διανοητικά ανοίγματα μέσα από τα οποία η τεχνοφουδαρχική θέση εμφανίζεται πλέον εύλογη σε δημιουργικούς νέους μαρξιστές οικονομολόγους όπως ο Ντουράν. Σε τελική ανάλυση, ο μόνος λόγος που χρειάζονται εξωγενείς έννοιες, όπως η «συσσώρευση μέσω της αποστέρευσης» του Χάρβεϊ, η «αρπαγή» του Βέμπλεν, η «γνωσιακή πρόσοδος» του Βερτσελόνε ή ακόμη και η «εξαγωγή συμπεριφορικού πλεονάσματος» της Ζούμποφ, είναι επειδή η συνεχιζόμενη απαλλοτρίωση, και η πολιτική εξουσία που προϋποθέτει, δεν μπορεί εύκολα να συμβιβαστεί με την εξάρτηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης από την εκμετάλλευση.

8. Ευρύτεροι ωκεανοί

Επί του παρόντος, ο μόνος τρόπος για να χωρέσει η εκμετάλλευση και η απαλλοτρίωση σε ένα ενιαίο μοντέλο είναι να υποστηρίξουμε ότι χρειαζόμαστε μια πιο διευρυμένη αντίληψη του ίδιου του καπιταλισμού, όπως έχει κάνει η Νάνσι Φρέιζερ, με κάποια επιτυχία. Το κατά πόσον το σχήμα της Φρέιζερ, το οποίο βρίσκεται ακόμη υπό επεξεργασία, θα καταφέρει να λάβει υπόψη του ευρύτερες γεωπολιτικές και στρατιωτικές πτυχές, μένει να το δούμε. Αλλά η γενική κατεύθυνση του επιχειρήματος φαίνεται να είναι σωστή. Ενώ τη δεκαετία του 1970 ήταν ίσως δυνατό να αναλυθούν η ανελεύθερη εργασία, η φυλετική και έμφυλη κυριαρχία και η μη τιμολογούμενη χρήση της ενέργειας –καθώς και οι άνισοι όροι του εμπορίου που προέκυψαν από την απορρόφηση φθηνών εμπορευμάτων από την περιφέρεια στον πυρήνα– ως εξωτερικά

στοιχεία του καπιταλιστικού συστήματος που βασίζεται στην εκμετάλλευση, σήμερα αυτό δεν είναι εύκολη υπόθεση. Τέτοια επιχειρήματα τίθενται ολοένα και περισσότερο υπό αμφισβήτηση σε ορισμένες από τις πιο εξέχουσες εμπειρικές εργασίες που έχουν γίνει από ιστορικούς του φύλου, του κλίματος, της αποικιοκρατίας, της κατανάλωσης και της δουλείας. Η απαλλοτρίωση είχε την τιμητική της, περιπλέκοντας σημαντικά την αναλυτική καθαρότητα με την οποία θα μπορούσαν να διατυπωθούν οι νόμοι κίνησης του κεφαλαίου. Ο Τζέισον Μουρ (Jason Moore) –μαθητής του Γουόλερστιν και του Τζιοβάνι Αρίγκι (Giovanni Arrighi)– μάλλον διατύπωσε μια νέα συναντίληψη όταν έγραψε ότι «ο καπιταλισμός ευδοκιμεί όταν οι νησίδες της εμπορευματικής παραγωγής και ανταλλαγής μπορούν να ιδιοποιηθούν ωκεανούς από δυνητικά Φθηνές Φύσεις (Cheap Natures) – εκτός του κυκλώματος του κεφαλαίου, αλλά απαραίτητες για τη λειτουργία του».⁵⁸ Αυτό ισχύει, φυσικά, όχι μόνο για τις Φθηνές Φύσεις –υπάρχουν πολλές άλλες δραστηριότητες και διαδικασίες που μπορούν να ιδιοποιηθούν. Οπότε, αυτοί οι «ωκεανοί» είναι ευρύτεροι από ό,τι ισχυρίζεται ο Μουρ.

Μια σημαντική παραχώρηση που πιθανώς θα έπρεπε να κάνει ο Πολιτικός Μαρξισμός είναι να εγκαταλείψει την αντίληψή του για τον καπιταλισμό ως ένα σύστημα που χαρακτηρίζεται από τον λειτουργικό διαχωρισμό μεταξύ οικονομικού και πολιτικού –ότι δηλαδή «η οικονομική ανάγκη παρέχει τον άμεσο καταναγκασμό που αναγκάζει τον εργάτη να μεταφέρει την υπερεργασία στον καπιταλιστή»– σε αντίθεση με τη συγχώνευσή τους στη φεουδαρχία.

58. Jason Moore, «The Capitalocene Part II: Accumulation by Appropriation and the Centrality of Unpaid Work/Energy», *The Journal of Peasant Studies*, τ. 45, αρ. 2, Μάιος 2018, σ. 237-79.

Υπήρχαν ασφαλώς σοβαροί λόγοι για να επισημανθεί ότι η πρόοδος της δημοκρατίας σταμάτησε στις πύλες των εργοστασίων και ότι τα δικαιώματα που παραχωρήθηκαν στον πολιτικό στίβο δεν εξάλειψαν απαραίτητα τον δεσποτισμό στην οικονομική σφαίρα. Βέβαια, πολλά σε αυτόν τον υποτιθέμενο διαχωρισμό ήταν πλασματικά: όπως υποστήριξε η Έλεν Μέικινς Γουντ στο θεμελιώδες άρθρο της πάνω σε αυτό το ζήτημα, ήταν η αστική οικονομική θεωρία που είχε αφαιρέσει από την «οικονομία» το κοινωνικό και πολιτικό της περιεχόμενο, και ο ίδιος ο καπιταλισμός που είχε βάλει τη σφήνα διαχωρίζοντας σημαντικά πολιτικά ζητήματα –όπως η εξουσία «να ελέγχει κανείς την παραγωγή και την ιδιοποίηση ή τον καταμερισμό της κοινωνικής εργασίας»– από την πολιτική αρένα, μετατοπίζοντάς τα στη σφαίρα της οικονομίας. Η αληθινή σοσιαλιστική χειραφέτηση θα απαιτούσε την πλήρη συνειδητοποίηση ότι ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο ήταν τεχνητός.⁵⁹

Ωστόσο, ο συνολικός απολογισμός της Γουντ έδινε μια εικόνα του καταναγκασμού στον καπιταλισμό που ήταν υπερβολικά απλοϊκή. «Η ενοποίηση της παραγωγής και της ιδιοποίησης [στον καπιταλισμό]», έγραφε, «αντιπροσωπεύει την απόλυτη “ιδιωτικοποίηση” της πολιτικής, στον βαθμό που οι λειτουργίες που προηγουμένως συνδέονταν με μια καταναγκαστική πολιτική εξουσία –κεντρική ή «διαμοιρασμένη»– είναι τώρα εδραιωμένες στην ιδιωτική [οικονομική] σφαίρα, ως λειτουργίες μιας ιδιωτικής τάξης ιδιοποίησης που απαλλάσσεται από τις υποχρεώσεις εκπλήρωσης ευρύτερων κοινωνικών σκοπών». Κατά την άποψη αυτή, το πεδίο εφαρμογής του «αμιγώς πολιτικού» σε σχέση με το αμιγώς οικονομικό ήταν αρκετά περιορισμένο: συνίστατο,

κατά κύριο λόγο, στη διασφάλιση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Το γεγονός ότι το πολιτικό ήταν επίσης καθοριστικό για την εξασφάλιση φθηνών πηγών ενέργειας και τροφίμων, ανελεύθερης εργασίας και ορυκτών, γνώσης και, ίσως, εντέλει, δεδομένων –οι ίδιες συνθήκες που καθιστούν δυνατή τη (διευρυμένη) αντίληψη του «οικονομικού»– δεν θίχτηκε καθόλου, για προφανείς λόγους: κανένα από αυτά τα πράγματα δεν έχει άμεση σχέση με την εκμετάλλευση.

Ωστόσο, αν το «πολιτικό» ήταν τόσο καθοριστικό για τη συγκρότηση του «οικονομικού», θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί ποιο ακριβώς είναι το κέρδος στο να παρουσιάζεται ο καπιταλισμός ως ένα σύστημα που κρατά το «πολιτικό» και το «οικονομικό» χωριστά. Το ότι οι καπιταλιστές και οι ιδεολόγοι τους μιλούν με αυτόν τον τρόπο είναι ένα πράγμα, αλλά ο βαθμός στον οποίο αυτό αποτελεί ακριβή περιγραφή του τι πραγματικά συμβαίνει στον καπιταλισμό –η θέση του άρθρου της Γουντ– είναι ένα άλλο πράγμα. Εδώ μπορεί να θυμηθεί κανείς την ατάκα του Μπρούνο Λατούρ (Bruno Latour) ότι η νεωτερικότητα μιλάει με διχαλωτή γλώσσα: λέει ότι η επιστήμη και η κοινωνία είναι πόλοι χωρισμένοι, αλλά αυτή ακριβώς η στρατηγική σύγχυση είναι που της επιτρέπει να τους υβριδοποιεί τόσο παραγωγικά. Ίσως η ιστορία του πολιτικού και του οικονομικού στον καπιταλισμό να είναι πολύ παρόμοια.

Εκ των υστέρων, είναι εύκολο να καταλάβει κανείς γιατί ο Μπρένερ δεν εντυπωσιάστηκε ποτέ από την έκφραση του Χάρβεϊ για τη «συσσώρευση μέσω αποστέρησης». Στον βαθμό που η έννοια αναφερόταν στην αναδιανομή –που επιτυγχάνεται τόσο από τις αγορές όσο και μέσω της βίας– και όχι στην παραγωγή, δεν μπορούσε να μεταβεί από την «πρωταρχική» στην κανονική καπιταλιστική συσσώρευση,

59. Wood, «The Separation of the Economic and Political in Capitalism», σ. 66-7.

τουλάχιστον σύμφωνα με την κατανόηση του όρου από τον Μπρένερ. Ωστόσο, δεδομένων όλων των ιστορικών αποδείξεων που συσσωρεύτηκαν τα τελευταία σαράντα χρόνια –ιδιαιτέρως κατά τη διάρκεια της κρίσης του 2008 και της πανδημίας του Covid– έγινε πιο δύσκολο, ακόμη και για τον Μπρένερ, να αποκλειστεί η αναδιανομή ως κάτι ξένο προς τον πραγματικά υπάρχοντα καπιταλισμό. Τα ποσά που εμπλέκονται –πολλά τρισεκατομμύρια δολάρια– είναι απλώς πολύ εντυπωσιακά. Έτσι κατέληξε να γράψει στο «Escalating Plunder», το κείμενό του από το 2020 για τα προγράμματα διάσωσης της οικονομίας κατά την περίοδο του Covid: «Αυτό που έχουμε εδώ και καιρό είναι η επιδεινούμενη οικονομική παρακμή που συναντάται με την εντεινόμενη πολιτική αρπαγή».⁶⁰ Η λέξη «πολιτική» –έναν υπαινιγμό ότι, για τον Μπρένερ, η «κανονική» διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης αποτυγχάνει– εμφανίζεται συχνά σε αυτό το δοκίμιο.

Ελλείπει του πλαισίου για τη γεφύρωση της αναδιανομής και της εκμετάλλευσης εντός μιας ευρύτερης θεώρησης της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ο Μπρένερ έχει μόνο μια κίνηση να κάνει: να υποστηρίξει ότι η εξάρτηση των καπιταλιστών από την κρατικά καθοδηγούμενη αναδιανομή του πλούτου προς τα πάνω απομακρύνει τον καπιταλισμό από τον εαυτό του, προς μια οικονομική μορφή που προφανώς μοιράζεται ένα κεντρικό χαρακτηριστικό με τη φεουδαρχία. Αυτό θα διατηρούσε την καθαρότητα του αρχικού μοντέλου. Ο τιμητικός τίτλος «καπιταλισμός» θα μπορούσε να διατηρηθεί για εκείνο το εντυπωσιακό καθεστώς στο οποίο η συσσώρευση όντως συμβαίνει μέσω της καινοτομίας και όχι μέσω της αρπαγής ή της αποστέρησης, αλλά μόνο σε βάρος της απελευθέρωσης όλων

των ειδών των δευτερευόντων αναλυτικών και πολιτικών προβλημάτων. Οι αδυναμίες στο επιχείρημα του Ντουράν είναι, σε κάποιο βαθμό, προϊόν των άλυτων εντάσεων στη συζήτηση Μπρένερ-Γουόλερστιν.

Η απόλυτη ειρωνεία εδώ είναι ότι η καλύτερη απόδειξη ότι η «συσσώρευση μέσω της καινοτομίας» –όπως και ο ίδιος ο καπιταλισμός– είναι ακόμα πολύ ζωντανή, μπορεί να βρεθεί στον ίδιο τεχνολογικό τομέα που ο Ντουράν αποστρέφεται ως φεουδαρχικό και ραντιέριο. Μπορούμε να το διαπιστώσουμε όταν εγκαταλείψουμε τις υπερκαθορισμένες μακρο-αφηγήσεις αυτών των αναλυτικών πλαισίων – είτε πρόκειται για τον «νεοφιλελευθερισμό» του Χάρβεϊ ως πολιτικό σχέδιο είτε για τον «γνωσιακό καπιταλισμό» του Βερστελόνε. Το να σκεφτόμαστε τις τεχνολογικές επιχειρήσεις με τον τρόπο που πιθανώς θα τις σκεφτόταν ο Μαρξ –δηλαδή ως καπιταλιστές παραγωγούς– οδηγεί σίγουρα σε καλύτερα αποτελέσματα.

Εν τω μεταξύ, οι μαρξιστές θα ήταν καλό να αναγνωρίσουν ότι η αποστέρηση και η απαλλοτρίωση έχουν υπάρξει συστατικά στοιχεία της συσσώρευσης σε ολόκληρη την ιστορία. Ίσως η πολυτέλεια της χρήσης μόνο των οικονομικών μέσων απόσπασης αξίας στον «κανονικό» καπιταλιστικό πυρήνα να οφειλόταν πάντα στην εκτεταμένη χρήση εξωοικονομικών μέσων απόσπασης αξίας στη μη καπιταλιστική περιφέρεια. Μόλις κάνουμε αυτό το αναλυτικό άλμα, δεν χρειάζεται πλέον να ασχολούμαστε με την επίκληση της φεουδαρχίας. Ο καπιταλισμός κινείται προς την ίδια κατεύθυνση που κινιόταν πάντα, αξιοποιώντας όποιους πόρους μπορεί να κινητοποιήσει. Όσο φθηνότεροι, τόσο το καλύτερο. Με αυτή την έννοια, η περιγραφή του Μπρωντέλ (Braudel) για τον καπιταλισμό ως «απείρως προσαρμόσιμο» δεν είναι η χειρότερη προοπτική

60. Brenner, «Escalating Plunder», σ. 22.

που μπορούμε να υιοθετήσουμε. Όμως δεν προσαρμόζεται συνεχώς και, όταν το κάνει, δεν είναι δεδομένο ότι οι τάσεις αναδιανομής προς τα πάνω υπερισχύουν των παραγωγικών τάσεων. Μπορεί κάλλιστα αυτός να είναι ακριβώς ο τρόπος που λειτουργεί ένα μεγάλο μέρος της σημερινής ψηφιακής οικονομίας. Αυτό, βέβαια, δεν είναι λόγος να πιστεύουμε ότι ο τεχνο-καπιταλισμός είναι κατά κάποιον τρόπο ένα ωραιότερο, φιλικότερο και προοδευτικότερο καθεστώς από την τεχνοφουδαρχία. Επικαλούμενοι μάταια την τελευταία, κινδυνεύουμε να ωραιοποιήσουμε τη φήμη του πρώτου.